

УДК(94+374)(477)«19»

**Олег БАЖАН,
Валерій ОСТРОВСЬКИЙ***

Український спротив другої половини ХХ століття

Програма варіативного курсу**

Пояснювальна записка

Доля України складалася таким вигадлигим чином, що доволі тривала частина її історії писалася під диктування із су-

* *Бажан Олег Григорович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України Національної академії наук України; *Островський Валерій Васильович* – кандидат історичних наук, в. о. доцента кафедри теорії та методики навчання, методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

** Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з історії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (протокол № 2 від 20 липня 2017 р.). Лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» МОН України від 25.07.2017 р. № 21.1/12-Г-441.

сідніх владних палаців чи кабінетів. Нащадкам славної Русі раз по раз доводилося виборювати право на самоіснування, внаслідок чого мирним землеробам не залишалося нічого іншого, аніж виплекати в собі ген здатності до неперервного протистояння чужинцям. Особливо яскраво протестні настрої українців проявилися у вирі подій першої половини ХХ ст., коли визріла ідея ствердження нації у формі незалежного державного організму. Поразки революції 1917–1921 рр., визвольних змагань 1920-х – 1940-х рр., здавалось би, назавжди упокорили багатолітніх бунтарів. Здавалось би, комуністична ідеологія, котра стала квазірелігією новітньої імперії радянського зразка, остаточно запанувала у створеній більшовиками УРСР. Але в 1950-х – 1980-х рр. отой, роз'ятрений болем ген, модифікуючись відповідно до ситуації, проявився у феноменальному явищі протидії жорсткому тоталітарному Молоху.

На сьогодні відсутні єдині погляди та підходи до визначень і співвідношень між ключовими обіговими дефініціями, що називають суспільні протести, їх напрями, складові, форми проявів у повоєнній УРСР. Історіографи по-різному підходять до цього, насправді важливого, питання. Так, Л. Алексєєва, Ю. Курносов, Г. Касьянов послуговуються лексемами «інакомислення/інакодумство», «рух інакомислячих/інакодумців»; І. Лисяк-Рудницький, Б. Кравченко, Ю. Зайцев, В. Баран, Г. Касьянов, О. Бажан, Б. Захаров – «дисидентство», «дисидентський рух»; Ю. Зайцев, Ю. Данилюк і О. Бажан – «опозиція», «опозиційний рух»; Ю. Курносов, Г. Касьянов – «опір», «рух опору»; І. Гель – «визвольний рух», А. Русначенко – «національно-визвольний рух»; Ю. Зайцев – «антирежимний рух»; М. Прокоп – «рух самооборони» (*див. відповідні публікації. – Авт.*). Загалом, помітно, що дослідникам притаманна ситуативна непостійність, їхні тлумачення нашаровуються, переплітаються, по-різному поєднуються в контекстах. Зокрема, І. Гель вважав «дисидентами» представників націй, які входили до складу СРСР, а українців, які, на його думку, переважно боролися за «визволення», йменував «націоналістами», Б. Захаров стверджує, що «інакомислення» переростає в «дисидентство», деякі співвідносять останнє з «національно-визвольним рухом» як часткове із загальним, Я. Секо виво-

дить шістдесятництво за межі культурництва і т. д., і т. п. Така варіативність і неструктурованість призводить до кривотрактувань подій, явищ, процесів, оцінок історичних постатей, породжує проблеми в прочитаннях наукових чи популярних текстів.

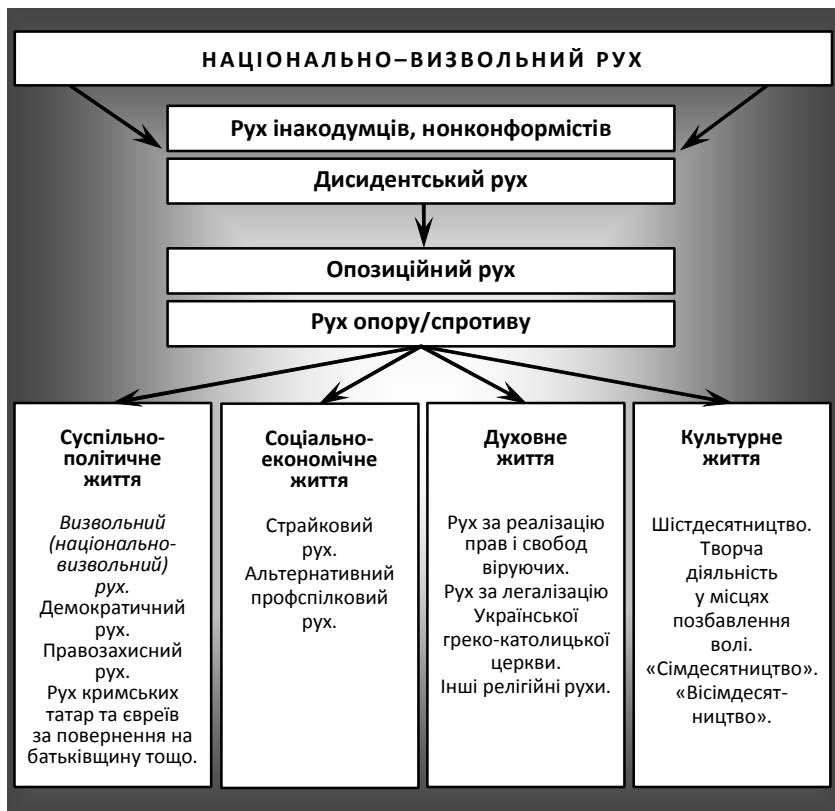
Для впорядкування глосарія варто керуватися принципом від загального до конкретного та етимологічним підходом. У загальному розумінні, виходячи з етимології, коло людей, які кинули виклик системі, найточніше можуть окреслювати слова «інакодумці»/«інакомислячі», «нонконформісти», «дисиденти». Адже «інакомислячий» – це той, який дотримується «не таких поглядів, як усі інші», «нонконформіст» – який не сприймає «пануючі у суспільстві погляди», а «дисидент» – «не згодний з ідеологією, пануючою у країні, суспільстві» (*тут і далі – Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. редактор В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1728 с.; Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слісаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с. – Авт.*). Разом з тим, «незгода», «неприйняття», «інакодумство» не завжди еволюціонують в «інакодіння» (*неологізм. – В. О.*), тому характеризують нижчу ступінь активності, перехід, прилучення до якої називається «рухом», течією.

Щоб означити вищу, інтенсивну ступінь – діяльність – годиться послуговуватися дещо влучнішими, адекватнішими словосполученнями. А саме – «опозиційний рух» або «рух опору/спротиву». Бо «опозиція» пояснюється як «протидія кому-, чому-небудь», а «опір/спротив» – як «здатність протистояти, протидіяти кому-, чому-небудь». Як видно, в обох випадках присутня «діяльнісна» прикмета, що віддзеркалює ставлення незгодних до тоталітарної системи у практичній площині. Тому наявність «спротиву» в назві та домінування в змісті цієї програми обумовлено бажанням акцентувати на тих, які свідомо наважилися виступити проти режиму, йому протистояли, тобто невпинно діяли більшу частину свого життя.

Ієрархію взаємозв'язків між описаними поняттями ілюструє структурно-логічна схема (*див. схема. – Авт.*). У ній виокремлено складові та напрями українського нонконформізму

або дисидентства. Варто підкреслити змінність місця «національно-визвольного руху». Якщо сприймати його як тягле явище XIX–XX століть, змагання за здобуття незалежності України, то він «поглинає» всі, нижчого порядку, «рухи», ініційовані українцями. Якщо ж глибше познайомитися із поглядами інакодумців, то з'ясується, що вони здебільшого порушували питання, пов'язані з відсутністю атрибутів демократії в республіці, і тільки поодинокі, головним чином, прихильники ідеології націоналізму, послідовно обстоювали незалежницькі устремління. У цьому випадку «національно-визвольний рух» виступає компонентом, суспільно-політичним напрямом опозиційного.

Схема

Як свідчить схема, вітчизняний спротив другої половини ХХ ст. еволюціонував із вікових традицій національних змагань. Урахувавши уроки збройного протистояння воєнного та повоєнного періодів, зазнавав постійних трансформацій, пристосовуючись до умов «відлиги», «застою» чи «перебудови», і щоденно, ніби непомітно, але методично підточував підвалини гігантської людиноненависницької споруди. У цілому, він знаменувався як узвичаєними, так і новими, але, беззаперечно, феноменальними якостями: вирізнявся українським пріоритетом, високою ефективністю дій мізерної кількості учасників, проник у кожную сферу життєдіяльності соціалістичної республіки, охопив усю територію УРСР, хоча зосереджувався в містах, став справою гідності високоінтелектуальної інтелігенції: молодіжно-середньовікової, різностатевої. Протиборство велося не силою, а, радше, словом. Незбагнений першопоштовх наверх нафаршированих комуністичними мантрами й приватизованих владою підданих на шлях жертвовного служіння Україні. Вони сміливо простували, готуючи широкі народні маси до усвідомлення необхідності визволення з пазурів тоталітарного монстра. «Горстка» цих сміливців опинилася в епіцентрі подій українського національного пробудження кінця 1980-х рр., повела за собою мільйони співвітчизників до вимріяного виходу з «великої зони», залунала голосами сумління для сучасних творців незалежності.

Сумні реалії російської політичної, воєнної, інформаційної агресії проти України вимагають перегляду ідеологічних орієнтирів. Потрібне також корегування національної ідентифікації, що зазнала болісних деформацій унаслідок багатолітнього згубного впливу комуністичної облуди. Такі переформатування неможливі без вивчення молодими українцями досвіду попередніх поколінь, які залишили помітний слід в літописі вільної боротьби. Однак безвідповідальне ставлення держави до свого минулого спричинило поступове нівелювання освітнього і виховного потенціалу такого навчального предмета, як історія України. А отже, й український спротив другої половини ХХ ст. не став об'єктом прискіпливого зацікавлення в шкільно-

му середовищі. Тому подолання прогалини, що існує, є давно назрілою необхідністю.

У концепції реформування середньої освіти «Нова українська школа» зафіксовано бачення державою основних якостей юних громадян України. Вони повинні вирости особистостями освіченими, всебічно розвиненими, патріотами, які здатні до ризиків та інновацій. Патріотична складова, що належить до ключової соціальної та громадянської компетентності, здебільшого формується на уроках гуманітарних предметів, зокрема, історії. Проте обсяг відведеного часу не дозволяє учителям скрупульозно опановувати окремі, навіть засадничо важливі, теми навчального змісту. Виходом із ситуації стають вузькотематичні програми, які можуть упроваджуватися за рахунок годин варіативної складової робочих планів загальноосвітніх закладів, у даному випадку – навчальна програма варіативного курсу «Український спротив другої половини ХХ століття».

Мета курсу. Довершувати базові знання школярів про події, явища, процеси, які відбувалися в історії України впродовж 1950-х – 1980-х рр. і стосувалися вітчизняного спротиву тоталітарному комуністичному режимові; удосконалювати відповідні ключові та предметні вміння і навички; виховувати всебічно розвинену особистість, самосвідомого громадянина, патріота України зі стійкими загальноприйнятими демократичними переконаннями.

Завдання курсу. 1. Поглиблювати зацікавлення історією як наукою і навчальним предметом; акумулювати знання про основні події, поняття, персоналії, історично-географічні об'єкти, історичні джерела та історично-культурні пам'ятки, що стосуються українського спротиву другої половини ХХ ст.

2. Удосконалювати ключові та предметні уміння і навички: орієнтування в історичному часі та просторі, вживання понять в усному чи писемному мовленні, характеризування постатей та історично-культурних пам'яток, опрацювання різних видів історичних джерел, установалення причинно-наслідкових зв'язків, зіставлення і порівняння, розмірковування із застосуванням правил логіки і раціональної критики, вирішення (практичного і творчого) поставлених проблем або завдань.

3. Виховувати, плекати якості всебічно розвиненої особистості, громадянина і патріота, якому притаманні: відчуття своєї гідності і співчуття до інших, розуміння загальнолюдських цінностей і обстоювання національних пріоритетів, активна життєва позиція, шанобливе ставлення до надбань попередніх поколінь, бажання пізнавати минуле й реагувати на виклики майбутнього.

Програма курсу розпочинається із вимог («ліва» частина таблиці) до результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів, які укладено на основі компетентнісного підходу. Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, що ухвалений 2011 р., компетентність – це «набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлень, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці». Компетентнісний підхід передбачає формування ключових і предметних компетентностей. До ключових належать уміння вчитися, спілкуватися державною, рідною та іноземними мовами, математична і базові компетентності в галузі природознавства і техніки, інформаційно-комунікаційна, соціальна, громадянська, загальнокультурна, підприємницька і здоров'язбережувальна. Предметна, у даному випадку історична, компетентність поєднує набуті учнями знання, сформовані уміння і навички, цінності, ставлення з предмета, при чому пріоритети навчання-пізнання зміщуються від процесу пропонування та накопичення знань до процесу удосконалення/розвивання відповідних умінь і навичок.

На сьогодні історичну компетентність комплектують певні категорії, що апробовані в теорії і практиці шкільної освіти. Категорії знань є усталеними й вичерпними: хронологія, термінологія, персоналістика, історична географія, джерелознавство, в декотрих темах – культурологія. Також учень мав би виявляти суголосні вміння і навички орієнтування в історичному часі; вживання історичних понять у мовленні (усному чи писемному); характеризування історичних постатей; орієнтування в історичному просторі; опрацювання історичних джерел; характеризування історично-культурних пам'яток. До цього переліку треба додати міжпредметні універсальні вміння і навички – ус-

тановлення причинно-наслідкових зв'язків, сутностей; зіставлення і порівняння; застосування операцій аналізу і синтезу, структурування, узагальнення; виконання практичних операцій; висловлювання суджень тощо, яке (тобто «тощо») залежить від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників. Цінності й ставлення формуються в ході відтворення знань, виявлення вмій і навичок, а у вигляді очікуваних результатів описуються словами чи словосполученнями учень/учениця «розмірковує», «висловлює судження/свою думку», «оцінює» та ін. Загалом, «ліва» колонка таблиці програми (в розрізі кожної теми уроку) впорядкована алгоритмізовано і повною мірою відображає сучасні розуміння компетентнісно орієнтованого навчання.

Крім вимог до результатів навчально-пізнавальної діяльності, програма складається з пояснювальної записки, змісту навчального матеріалу, списків бібліографії, відеотеки, Інтернет-сторінок. Зміст представлений поурочно та становить у цілому 35 академічних годин. Виходячи з реальних локальних умов, обсяг загального часу може зменшуватися (до 17-и год.) або збільшуватися (до 52-х чи 70-и год.). У такому випадку розподіл уроків на вивчення тієї чи іншої теми здійснюється вчителем самостійно, що фіксується в індивідуальному календарно-тематичному плані, який затверджується керівником закладу.

Кожен урок (або спарені) містить (містять) назву теми та перелік орієнтовних змістових питань. За незмінної тривалості курсу бажано студіювати всі, що вможливить всеохоплююче об'єктивне відтворення перебігу спротиву другої половини ХХ ст. в УРСР. До кожної теми подано рекомендований перелік історичних подій та їх дат, понять, імен і прізвищ постатей, джерел, пам'яток, які становлять набір знань та є опорними для відпрацювання умій і навичок. Це не виключає корегування з боку вчителя, але зі збереженням принципів укладення програми.

Вона побудована проблемно-хронологічно, на засадах внутрішньої, зовнішньої інтеграції, міжпредметності. Адже поєднує не лише події суспільно-політичного, соціально-економічного, релігійного життя, культури, повсякдення, але й синхронна з історією України означеного періоду та всесвітньою. (Тому курс рекомендовано вивчати з учнями 11-х, у подальшому – 12-х кла-

сів [навіть зі студентами вищих навчальних закладів]). А це програма залучає змістові елементи з права, філософії, економіки, географії, української мови, літератури, музики та образотворчості.

Запорукою успіху компетентнісного навчання є практичні завдання. Деякі з них, як то укласти усну чи письмову розповідь, повідомлення, заповнити логічно-структурну схему, синхроністичну таблицю, підготувати презентацію, є біжучими. Вони виконуються на етапах актуалізування, мотивування, вивчення, узагальнення, систематизування, підбиття підсумків на уроці у класі, позакласно, вдома і т. п. Разом з тим, запропоновано кілька окремих лабораторно-практичних занять, де пізнається новий матеріал на основі дослідження різних видів історичних джерел та вдосконалюються предметні вміння і навички. Добираючи джерела, насамперед, тексти, треба враховувати принципи новизни, науковості, наступності. Важливо дотримуватися доступності і посильності. Бо документи, спогади, інтерв'ю, статті, уривки з книг, що виявляться складними і не сприйматимуться учнями, зроблять лабораторно-практичне заняття непродуктивним. Адаптовані тексти повинні інтригувати, викликати емоції, враховувати особливості «кліпового» читання та ін. Не варто пропонувати ті, що перенасичені другорядними фактами, подробицями, складними реченнями. Водночас необхідно зберігати сюжет, причинно-наслідкові обумовленості, авторські інтерпретації.

Повідомляючи випереджувальні завдання для лабораторно-практичних занять, варто зауважити кілька побажань. *По-перше*, домашня робота для старшокласників не повинна перевищувати 3-х год. з усіх предметів. *По-друге*, вправи потрібно диференціювати. Це зробить їх посильними для кожного, послужить критерієм об'єднання учнів у різнорівневі пари або групи на уроці, уможливить створення цілісної картини з окремих елементів.

За задумом авторів, програма доповнена переліком самодостатніх інформаційних ресурсів. Вони скомпоновані таким чином, щоби будь-яка тема уроку відображалася в публікаціях науковців, у творах, спогадах, інтерв'ю учасників тодішніх

подій, у довідниках чи енциклопедіях, фільмах. Більшість із запропонованого можна віднайти за вказаними адресами Інтернет-сторінок. Зважаючи на доступність джерел, варто пам'ятати, що використання й поширення навчальних матеріалів можливо лише за умови дотримання законодавства України про авторські права.

ВИМОГИ

**до результатів навчально-пізнавальної діяльності,
зміст навчального матеріалу та
кількість годин на його опанування**

Урок 1. Український спротив другої половини ХХ століття [1 година]

Зміст:

Мета, завдання, структура та загальна характеристика курсу. Спротив другої половини ХХ ст. в літописі національно-визвольних змагань українців.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *формулює, пояснює* мету та завдання варіативного курсу «Український спротив другої половини ХХ ст.»;
- *називає* елементи курсу, характеризує його як складник шкільної історії України;
- *встановлює* місцезнаходження спротиву другої половини ХХ ст. в літописі національно-визвольних змагань українців;
- *розмірковує* про необхідність дослідження і вивчення історії українського спротиву другої половини ХХ ст.

Уроки 2–3. Поняття і хронологія антирежимного руху другої половини ХХ ст. в радянській Україні [2 години]

Зміст:

Ключові поняття. Визначення та співвідношення. Методологія і практика застосування. Критерії періодизації та етапи українського спротиву 1950–1980-х рр.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* хронологічні межі етапів українського спротиву 1950–1980-х рр. (відродження спротиву, започаткування діяльності антирадянських підпільних груп та організацій, поодиноких виступів [кінець 1940-х – середина 1950-х рр.]; активізування спротиву, розгортання шістдесятництва [кінець 1950-х – середина 1960-х рр.]; піднесення спротиву розгортання, самвидавництва та варіативних антирадянських проявів [кінець 1960-х – перша половина 1970-х рр.]; утвердження спротиву, започаткування та піднесення діяльності Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод [УГГ] [друга половина 1970-х – початок 1980-х рр.]; відновлення спротиву, розгортання українського національного пробудження, проголошення незалежності України [середина 1980-х – 24 серпня 1991 рр.]), *синхронізує* їх із подіями історії України та всесвітньої, *встановлює* їх часове взаєморозташування і віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «нонконформізм», «інакомислення/інакодумство», «рух», «рух інакодумців», «дисидент», «дисидентський рух», «опозиція», «опозиційний рух», «опір/спротив», «рух опору/спротиву», «визвольний/національно-визвольний рух»;
- *укладає* логічно-структурні схеми: «Український спротив другої половини ХХ ст.», «Етапи українського спротиву другої половини ХХ ст.»;

- *розмірковує* про значення та співвідношення понять на означення українського спротиву другої половини ХХ ст.

Уроки 4–5. Джерела, історіографія та фільмографія українського антирежимного руху другої половини ХХ ст.

[2 години]

Зміст:

Джерела. Історіографія. Дослідники українського антирежимного руху. Фільмографія. Архіви, музеї, де зберігаються матеріали, що стосуються подій та діячів українського спротиву другої половини ХХ ст.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати (дві–три на вибір) опублікування книг чи статей відомих дослідників українського спротиву другої половини ХХ ст., *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «історичне джерело», «історіографія», «фільмографія», «фонд архіву», «експозиція музею»;
- *називає* дослідників спротиву (дві–три на вибір) (Людмила Алексеєва, Іван Гель, Василь Даниленко, Юрій Данилюк, Юрій Зайцев, Борис Захаров, Георгій Касьянов, Богдан Кравченко, Юрій Курносів, Мирослав Прокоп, Іван Лисяк-Рудницький, Олесь Обертас, Анатолій Русначенко) та *розповідає* про їх результати наукової діяльності;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) та *показує* на друкованій карті або карті Google місця розташування установ зберігання пам'яті про український спротив другої половини ХХ ст.;
- *називає* історичні джерела (одне–два кожного виду на вибір), *послугується* ними для виявлення фактів, подій, епізодів українського спротиву другої половини ХХ ст.;

- *читає та обговорює* одну із книг, статей дослідників українського спротиву другої половини ХХ ст., *пояснює* авторські інтерпретації;
- *називає, переглядає та обговорює* документальні чи художні фільми (два–три на вибір), що відображають перебіг українського спротиву другої половини ХХ ст.;
- *називає, переглядає* (реально чи віртуально) *та розповідає* про фонди українських архівів, експозиції музеїв, де зберігаються матеріали, що стосуються подій та діячів українського спротиву другої половини ХХ ст.;
- *зіставляє і порівнює* різні наукові підходи щодо обігових понять на означення українського спротиву другої половини ХХ ст.;
- *розмірковує* про необхідність досліджень, фіксування фактів і подій, біографій учасників українського спротиву другої половини ХХ ст.

**Урок 6. Протести, виступи, рухи українців
в історичній ретроспективі
[1 година]**

Зміст:

Витоки, сутність, генезис протестів, виступів і рухів. Протестні настрої періоду Київської Русі. Народні виступи середини XIV – кінця XV ст. на території України. Повстання та революційні рухи козацтва. Національний опір і соціальні невдоволення на українських теренах у XIX ст. Національно-визвольні змагання українців у роки революції 1917–1921 рр., міжвоєнтя та Другої світової війни.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати найвідоміших протестів, виступів та рухів періодів Київської Русі, середини XIV – кінця XV ст., козащини, XIX – першої половини ХХ ст. на території України, *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує у мовленні поняття «протест», «протестний рух», «народний виступ», «соціальне невдоволення», «національно-визвольна/і боротьба/змагання»;*
- *називає, упізнає (за візуальними джерелами) постаті очільників найвідоміших протестів, виступів та рухів (оглядово за змістом історії України) та характеризує їх прояви діяльності;*
- *називає, упізнає та показує на карті місця, території розгортання найвідоміших протестів, виступів та рухів (оглядово за змістом історії України), користується картою як джерелом відповідної інформації;*
- *називає, упізнає історичні джерела, послуговується ними для висвітлення найвідоміших протестів, виступів та рухів (оглядово за змістом історії України);*
- *називає, розпізнає та усно описує історико-культурні пам'ятки, що пов'язані з найвідомішими протестами, виступами чи рухами (оглядово за змістом історії України) та їх очільниками;*
- *установлює причини, сутність і наслідки найвідоміших протестів, виступів та рухів (оглядово за змістом історії України);*
- *зіставляє, порівнює основні ознаки найвідоміших протестів, виступів, рухів (оглядово за змістом історії України), укладає порівняльну таблицю;*
- *розмірковує про наявність ментальної риси непокірності, традицій, закономірностей протестних настроїв українців.*

Урок 7. Підпільні групи, організації повоєнного періоду – середини 1950-х рр. Антирежимні повстання у виправно-трудових таборах СРСР [1 година]

Зміст:

Повоєнна радянська організація в УРСР. Передумови і причини поновлення українського спротиву. Повоєнні підпільні групи та організації Західної України. Таємна організація «Об'єднання». Участь українців в антирежимних повстаннях у виправно-трудових таборах СРСР.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати існування підпільних груп і організацій повоєнного періоду – середини 1950-х рр. в УРСР («Наша зміна» [1947–1949 рр.]; «Пробоем» [1948–1952 рр.]; Об'єднана партія визволення України [1955|7|–1958 рр.] «Об'єднання» [1956–1959 рр.]), повстань у виправно-трудових таборах (Норильське повстання [26 травня – 4 серпня 1953 р.]; Воркутинське повстання [22 червня – 1 серпня 1953 р.]; Кенгірське повстання [16 травня – 26 червня 1954 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття організаційний спротив», «підпільна група», «підпільна організація», «політична партія», «програма», «виправно-трудоий табір», «Головне управління виправно-трудових таборів (ГУТАБ)»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Богдан Германюк, Євген Грицяк, Володимир Затварський, Богдан Карпа, Михайло Сорока, Богдан Тимків, Остап Уличний, Богдан Христинич) та *характеризує* їх прояви організаційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця створення та розгортання підпільних груп та організацій повоєнного періоду – середини 1950-х рр. в УРСР, території, охоплені ними, розташування установ ГУТАБу, виправно-трудових таборів, де відбувалися антирежимні повстання, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (програмні документи підпільних груп та організацій повоєнного періоду – середини 1950-х рр. в УРСР, документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), спогади, інтерв'ю), *послугується* ними для виявлення фактів, що стосуються теми;
- *називає* Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», *опрацьовує* його текст і *розповідає* про роль підпільних груп і організацій у боротьбі за незалежність України;

- *установлює* причини, сутність і наслідки антирежимних повстань у виправно-трудовах таборах СРСР;
- *зіставляє, порівнює* програмні документи підпільних груп та організацій повоєнного періоду – середини 1950-х рр. в УРСР, укладає порівняльну презентацію;
- *переглядає, обговорює* фільм/и (один–два на вибір), де відображено протестні дії середини 1940-х – 1950-х рр., *розмірковує* про значущість відновлення спротиву у повоєнний період, *оцінює* участь українців в антирежимних повстаннях у виправно-трудовах таборах СРСР.

**Уроки 8–9. «Шістдесятництво»
як опозиційне мистецьке явище
[2 години]**

Зміст:

Лібералізація «відлиги». Розгортання руху «шістдесятників». Клуби творчої молоді «Сучасник» у м. Київ, «Пролісок» у м. Львів. Митці 1960-х рр. Твори, їх тематика та акції «шістдесятників». Спротив зросійщенню. Книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» як своєрідна світоглядна концепція «шістдесятництва». Ідеологізація та політизація руху.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються «шістдесятництва» (розгортання діяльності Клубу творчої молоді «Сучасник» у м. Київ [кінець 1959/початок 1960–1965 рр.]; розгортання діяльності Клубу творчої молоді «Пролісок» у м. Львів [1962–1964/1965 рр.], написання й опублікування Іваном Дзюбою книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» [вересень–грудень 1965 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «відлига», «шістдесятництво», «клуб творчої молоді», «зросійщення»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Іван Гончар, Богдан Горинь, Алла Горська, Іван Дзю-

- ба, Опанас Заливаха, Михайло Косів, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Лесь Танюк, Сергій Параджанов, Леопольд Яценко) та характеризує прояви їхньої опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця створення і розгортання Клубів творчої молоді, осередків гуртків «шістдесятників» в УРСР, *користується картою* як джерелом відповідної інформації;
 - *називає, упізнає* історичні джерела (обов'язково – книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»; вибірково – поетичні збірки Василя Симоненка «Тиша і грім», «Земне тяжіння», Ліни Костенко «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця», памфлет колективу авторів «З приводу процесу над Погружальським», «Щоденники» Леся Танюка тощо), *послугується* ними для визначення мистецької та суспільної тематики, порушеної «шістдесятниками»;
 - *називає, упізнає* історично-культурні пам'ятки, створені «шістдесятниками» (вітраж, виготовлений колективом митців до стол'ятдесятиліття від дня народження Тараса Шевченка, картини та художні роботи Алли Горської, Опанаса Заливахи, фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»), *характеризує* їх як твори вільнодумства, що суперечили канонам соціалістичного реалізму;
 - *установлює* причини, сутність і наслідки мистецьких чи суспільних акцій, що їх організували та втілювали «шістдесятники»;
 - *переглядає, обговорює* фільм/и (один–два на вибір), де відображена діяльність «шістдесятників» в УРСР, *розмірковує* про корисність або шкідливість «політизації» мистецтва.

**Урок 10. Підпільні групи та організації
кінця 1950-х – середини 1960-х рр.
[1 година]**

Зміст:

Підпільні групи та організації Західної України. Таємні утворення Південно-Східної України. Спільності і відмінності в теоріях, програмах і діях. Лідери організаційного спротиву.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати (три–чотири за вибором), що стосуються підпільних груп та організацій кінця 1950-х – середини 1960-х рр. (Реалістичний робітничий гурток демократів [1955–1957 рр.]; Український національний комітет [1958–1961 рр.]; Ходорівська група [1958–1961 рр.]; Українська робітничо-селянська спілка [1959–1961 рр.]; Українська національна партія [1961–1962 рр.]; Українська загальнонародна організація (з 1964/1965 рр. – Український національний фронт-2) [1961–1979–1991 рр.]; Демократичний союз соціалістів [1962–1964 рр.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «організаційний спротив», «підпільна група», «підпільна організація», «політична партія», «програма»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Євген Гогусь, Богдан Грицина, Євген Доніченко, Микола Драгош, Теодор Дронь, Іван Кандиба, Іван Коваль, Микола Крайник, Левко Лук'яненко, Федір Проців) *та характеризує* прояви їхньої організаційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця створення та розгортання підпільних груп і організацій кінця 1950-х – середини 1960-х рр. в УРСР, території, охоплені ними, *користується картою як джерелом* відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (програмні документи підпільних груп та організацій кінця 1950-х – середини 1960-х рр. в УРСР, документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю), *послугується* ними для виявлення спільностей і відмінностей в теоріях і діях;
- *називає* Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», *опрацьовує* його текст і *розповідає* про роль підпільних груп і організацій кінця 1950-х – середини 1960-х рр. у боротьбі за незалежність України;

- *зіставляє, порівнює* програмні документи підпільних груп та організацій Західної і Південно-Східної України кінця 1950-х – середини 1960-х рр., *укладає* порівняльну логічно-структурну схему;
- *установлює, пояснює* причини надто суворих покарань лідерів організаційного спротиву кінця 1950-х – середини 1960-х рр. в УРСР;
- *переглядає, обговорює* фільм/и (один–два на вибір), де відображено події кінця 1950-х – середини 1960-х рр. в УРСР, *розмірковує* про масштабність і значущість підпільного спротиву.

**Урок 11. Український національний фронт (УНФ) –
одна з масштабних таємних організацій
підрадянської України 1960-х рр.
[1 година]**

Зміст:

Передумови і причини утворення. Структура. Очільники та виконавці. Стратегічні й тактичні орієнтири. «Тактика Українського Національного Фронту». Програма і статут. Діяльність Львівської та Івано-Франківської організаційних гілок. Журнал «Воля і Батьківщина». Припинення активності та значення для продовження національно-визвольних змагань українців.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати створення, розгортання та припинення діяльності УНФ (написання «Тактики Українського Національного Фронту» [серпень 1963 – жовтень 1964 рр.]; створення, започаткування друкування часопису «Воля і Батьківщина» [жовтень 1964 р.]; розгортання мережі [1965–1966 рр.]; поширення «Заяви Українського Національного Фронту», «Меморандуму XXIII з'їздові КПРС», листа «Вищим урядовим чинникам в Україні» [квітень–липень 1966 р.]; затримання, засудження організаторів [березень, листопад 1967 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «підпільна організація», «Український національний фронт», «стратегія», «тактика», «статут», «програма»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Іван Губка, Михайло Дяк, Дмитро Квецко, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів) та *характеризує* їх прояви націоналістичної діяльності;
- *називає, упізнає та показує* на друкованій карті або позначає на карті Google місто створення, області локалізування УНФ, місце виготовлення, територію розповсюдження часопису «Воля і Батьківщина», *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела («Тактика Українського Національного Фронту», програма і статут УНФ, «Заява Українського Національного Фронту», «Меморандум XXIII з'їздові КПРС», лист «Вищим урядовим чинникам в Україні», часопис «Воля і Батьківщина»; поетична збірка Зіновія Красівського «Месник»), *послугується* ними для з'ясування поглядів, стратегічних, тактичних намірів, структури, способів дій організаторів, прихильників УНФ;
- *установлює* причини, сутність і наслідки створення та існування УНФ;
- *переглядає* фільм/и (один–два на вибір), де відображена діяльність УНФ та його лідерів, *розмірковує* про життєздатність націоналістичної ідеології в комуністичному суспільстві.

**Урок 12–13. Тоталітарна репресивно-каральна
система супроти інакодумства
[2 години]**

Зміст:

Влада і незгодні. Комітет державної безпеки, його роль у переслідуванні опозиції. Оперативні заходи та методи роботи «кадебістів». Започаткування спецоперації колективної розробки «Блок». Суди та пенітенціарні установи СРСР. Статті Кримінального кодексу УРСР, що застосовувалися для покарання діячів спротиву. Тюрми і виправно-трудова (табори) колонія (ВТК) для

політв'язнів. Заслання як вид покарання. Позасудові переслідування. Каральна психіатрія.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються радянських репресивно-каральних органів та їх заходів проти опозиції (утворення Комітету державної безпеки [КДБ] – 12 березня 1954 р.; утворення п'ятого управління КДБ для боротьби з ідеологічними диверсіями – 17 липня 1967 р.; «реформування» Кримінального кодексу УРСР – 28 грудня 1960 р.; затвердження положення «Про виправно-трудоі колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ УРСР» – 26 липня 1961 р.; розгортання спецоперації колективної розробки «Блок» – червень 1971–1986 рр.), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «Комітет державної безпеки», «спецоперація колективної розробки “Блок”», «зрада Батьківщини», «антирадянська агітація і пропаганда», «організаційна діяльність/участь в антирадянській організації», «поширення завідомо неправдивих вигадок», «позбавлення волі», «пенітенціарна система», «тюрма (загального та суворого режимів)», «виправно-трудоий табір», «виправно-трудова колонія (ВТК) (загального, посиленого, суворого та особливого режимів)», «заслання», «позасудові переслідування», «спеціальна психіатрична лікарня»;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця заслань, розташування пенітенціарних установ (Владимирська тюрма, м. Владимир Російської РФСР; Дубравне управління виправно-трудоих установ, Мордовська АРСР РРФСР; Скальнинське управління виправно-трудоих установ, Пермська область РРФСР), психіатричних закладів (Дніпропетровська спеціальна психіатрична лікарня), де каралися українські опозиціонери, *користується картою* як джерелом відповідної інформації;

- *називає, упізнає* історичні джерела (статті 56, 62, 64, 187¹ Кримінального кодексу УРСР, положення «Про виправно-трудова колонії і тюрми Міністерства внутрішніх справ УРСР»), послуговується ними для виявлення даних про види покарань діячів спротиву та умови їхнього перебування в місцях позбавлення волі, в засланні, в психіатричних закладах;
- *розповідає* про оперативні заходи та методи роботи КДБ (виявлення і документування, профілакування, локалізування/блокування) проти діячів українського спротиву, перебіг спецоперації колективної розробки «Блок», роль судової системи в переслідуванні інакодумців;
- *переглядає* фільм/и (один-два на вибір), де відображено переслідування владою діячів українського спротиву, *розмірковує* про їх незламність у протиборстві з системою.

Урок 14. Репресії (середини – кінця 1960-х рр.) проти української опозиції [1 година]

Зміст:

Дебют «застою». Згортання лібералізації. Наступ на «шістдесятництво». Затримання та арешти кінця серпня – початку вересня 1965 р. Громадянський протест під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків». Судилища 1966 р. Збірки Вячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”)». Гучні судові процеси кінця 1960-х рр. «Провінціалізація» репресій.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, які стосуються репресій (середини – кінця 1960-х рр.) проти активістів українського спротиву (проведення першої хвили затримань [кінець серпня – початок вересня 1965 р.]; вчинення громадянського протесту під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» [4 вересня 1965 р.]; розгортання судових про-

цесів над активістами українського спротиву [січень–квітень 1966 р.]; укладання Вячеславом Чорноволом збірок «Правосуддя чи рецидиви терору» [1966 р.] та «Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”» [1967 р.]; цькування Олесь Гончара за написання роману «Собор» [1968 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «стадії кримінального процесу», «затримання», «перша хвиля затримань», «арешт», «правосуддя», «кривосуддя», «громадянський протест»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Іван Дзюба, Михайло Масютко, Михайло Осадчий, Василь Стус, Вячеслав Чорновіл) та *характеризує* їх прояви діяльності в контексті репресій 1965–1966 рр.;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця проведення затримань відомих активістів спротиву, розгортання громадянських протестів, судових процесів над обвинуваченими, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (збірки Вячеслава Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму [портрети двадцяти “злочинців”]»), *послугується* ними для підтвердження випадків порушення стадій кримінального процесу щодо активістів українського спротиву другої половини ХХ ст.;
- *розповідає* про гучні судові процеси кінця 1960-х рр. над представниками української опозиції, зокрема над В. Чорноволом, очільниками Українського національного фронту тощо, їх наслідки для викорінення інакомислення в УРСР;
- *читає, обговорює* книгу Михайла Осадчого «Більмо» або інші, де описуються репресії (середини – кінця 1960-х рр.) проти української опозиції, *розмірковує* про гідність поведінки та незламність характерів переслідуваних.

Урок 15–16. Слово як зброя протистояння [2 години]

Зміст:

Джерела антирежимної інформації. Листівки як засіб контрпропаганди. Технології виготовлення і розповсюдження листівок. «Антирадянські» написи та оголошення. Листи, заяви, звернення, скарги до партійних та владних органів, засобів масової інформації. Лист «139-и». Лист-стаття Олекси Тихого «Думки про рідний Донецький край». Промови, виступи під час масових громадянських акцій. Альтернативні наукові розвідки. Стаття Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». Неофіційні зібрання науковців та митців.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, які стосуються інтелектуальних способів протистояння радянському тоталітаризмові (написання Михайлом Брайчевським статті «Приєднання чи возз'єднання?» [1966 р.], видання [1972 р.]; укладання й підписання листа «139-и» [1968 р.]; написання Олексою Тихим листа-статті «Думки про рідний Донецький край» [кінець 1972 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «листівка», «лист», «заява», «звернення», «скарга», «масова громадянська акція», «неофіційний масовий захід»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Михайло Брайчевський, Борис Антоненко-Давидович, Іван Світличний, Надія Суровцева, Олекса Тихий) та *характеризує* їх прояви опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця проведення масових антирежимних громадянських акцій, території розповсюдження «антирадянських» матеріалів, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;

- *називає, упізнає* історичні джерела (листівки, написи, оголошення, листи, заяви, звернення, тексти промов чи виступів), послуговується ними для виявлення фактів інтелектуального протистояння тоталітарному режимові в УРСР;
- *читає, обговорює* уривки зі статті Михайла Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?», листа-статті Олекси Тихого «Думки про рідний Донецький край», обґрунтовує їх актуальність у час сьогодення;
- *переглядає, обговорює* фільм/и (один–два на вибір), де відображено способи інтелектуального спротиву в УРСР у другій половині ХХ ст., *розмірковує* про ефективність слова у протистоянні з авторитаризмом.

Урок 17–18. Український самвидав [2 години]

Зміст:

Самвидав як опозиційне явище. Чинники виникнення самвидаву, його становлення в тоталітарному радянському суспільстві. Провідна тематика позацензурних творів 1960-х – 1980-х рр. Найвідоміші неофіційні виступи, публікації вчених, публіцистів, літераторів, громадських активістів. «Антології» українського самвидаву. Способи виготовлення, зберігання і розповсюдження позацензурних матеріалів. «Усний» самвидав. Тамвидав.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, які стосуються етапів українського самвидаву (зародження, порушення мовно-літературної тематики [1960–1962 рр.]; розгортання, порушення суспільно-політичної тематики [1963 – вересень 1965 рр.]; легалізування, радикалізування суспільно-політичної тематики [вересень 1965–1972 рр.]), його знакових творів та контрзаходів влади (видання Іваном Багряним книги «Ave Maria», започаткування назви «український самвидав» [1929 р.]; оголошення Борисом Антоненком-Давидовичем слова на пленумі правління Спілки письменників України [10–11 січня 1961 р.]; написання Євгеном Пронюком статті «Стан і завдан-

ня українського визвольного руху» [1965 р.]; написання Євгеном Сверстюком есе «Собор у риштованні» [1968 р.]; написання Валентином Морозом есе «Репортаж із заповідника імені Берії» [1967 р.], «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору» [осінь 1969 – весна 1970 рр.]; ухвалення Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу [ЦК КПРС] постанови «Про заходи з протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів» [28 червня 1971 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «самвидав», «усний самвидав», «тамвидав», «антологія самвидаву»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Юрій Бадзьо, Станіслав Караванський, Світлана Кириченко, Михайлина Коцюбинська, Василь Лісовий, Валентин Мороз, Василь Овсієнко, Євген Пронюк, Євген Сверстюк, Степан Хмара) та *характеризує* їх участь у самвидавній діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця зосередження, території поширення українського самвидаву і тамвидаву, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (артефакти, світлини, спогади, інтерв'ю; стаття Євгена Сверстюка «Собор у риштованні», есе Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів», «Хроніка опору», праця Степана Хмари «Етноцид українців в СРСР», трактат Юрія Бадзя «Право жити»), *розповідає* про способи виготовлення, зберігання і розповсюдження творів самвидаву, осмислює їх тематику;
- *аналізує* чинники виникнення самвидаву і тамвидаву, визнає їх сутність та значущість в українському спротиві 1960-х – 1980-х рр.;
- *переглядає, обговорює* фільм/и (один–два на вибір), де відображено події, що стосуються українського самвидаву, *розмірковує* про особливості творчості в тоталітарних суспільствах.

**Урок 19. «Український вісник» – унікальний самвидавний часопис (лабораторно-практичне заняття)
[1 година]**

Зміст:

Ідея заснування позацензурного журналу. Завдання «Українського вісника». Періодизація випусків. Творці, дописувачі, видавці та розповсюджувачі часопису. Публікації вісника. Репресії проти активістів. «Український вісник» у тамвидаві.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються видання випусків «Українського вісника» (перший – січень 1970 р., другий – травень 1970 р., третій – жовтень 1970 р., четвертий – січень 1971 р., п'ятий – травень 1971 р., шостий – березень 1972 р.), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «самвидав», «самвидавний періодичний журнал», «вісник»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Зіновій Антонюк, Ярослав Кендзьор, Атена Пашко, Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Ніна Строката-Караванська, Валентина Чорновіл, Людмила Шереметьєва, Юрій Шухевич) та *характеризує* їх ролі, пов'язані з упорядкуванням, виготовленням та розповсюдженням випусків «Українського вісника»;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця зосередження кореспондентських пунктів, виготовлення, території поширення «Українського вісника», *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* випуски «Українського вісника», визначає завдання видання, *розповідає* про його структуру, способи виготовлення, зберігання і розповсюдження, представлення у тамвидаві, *осмислює* тематику публікацій, *оцінює* роль Вячеслава Чорновола в існуванні журналу;

- готує усне повідомлення про репресії влади проти дотичних до творення, виготовлення та поширення «Українського вісника»;
- *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено історію вісника, *розмірковує* про унікальність журналу у вітчизняному по-зацензурному просторі.

**Урок 20–21. Варіативні форми опозиційної діяльності
кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр.
[2 години]**

Зміст:

Підпільні групи та організації кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр. Популяризування національних символів. Зневажання комуністичних пам'яток і пам'ятників. Вшанування Тараса Шевченка. «Полум'яні» патріоти. Жертвопринесення заради України.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються існування підпільних груп та організацій (Український національно-визвольний фронт [1968–1973 рр.], Демократичний союз соціалістів [1960-і рр.], Росохацька (Чортківська) група [1970–1973 рр.], Спілка української молоді Галичини [1972–1973 рр.]), різноманітних форм опозиційної діяльності кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр. (вчинення щорічних ушанувальних акцій біля пам'ятника Тарасові Шевченку в день його перепоховання [22 травня]; вивішення Віктором Куксою і Георгієм Москаленком синьо-жовтого прапора на будівлі Київського інституту народного господарства [1 травня 1966 р.]; самоспалення Василя Макуха [5 листопада 1968 р.]; здійснення Миколою Береславським спроби самоспалення [10 лютого 1969 р.]; вчинення громадянського протесту під час поховання Алли Горської [7 грудня 1970 р.]), *встановлює* їх взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «підпільна група», «підпільна організація», «політична партія», «самоспалення»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Микола Береславський, Дмитро Гриньків, Микола Драгош, Віктор Кукса, Василь Макух, Володимир Мармус, Микола Мармус, Георгій Москаленко, Микола Плахотнюк, Зорян Попадюк) та *характеризує* їх прояви опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця створення та території розгортання підпільних груп і організацій, поширення різноманітних форм опозиційної діяльності кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр. в УРСР, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає* Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», *опрацьовує* його текст і *розповідає* про роль підпільних груп і організацій кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр. у боротьбі за незалежність України;
- *зіставляє, порівнює* програмні документи підпільних груп та організацій Західної і Південно-Східної України кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр., *укладає* порівняльну логічно-структурну схему;
- *встановлює* масштабність, зміни в способах протистояння; *систематизує* дані про варіативні форми опозиційної діяльності; *визначає* особливості українського спротиву кінця 1960-х – першої половини 1970-х рр. в УРСР;
- *переглядає, обговорює* фільм, де відображено життєвий шлях Василя Макуха, *розмірковує* про велич самопожертви заради батьківщини.

Урок 22. «Генеральний погром» 1972 р.

[1 година]

Зміст:

Консервація «застою». «Справа» Ярослава Добоша». Друга хвиля масових затримань української опозиції першої половини 1972 р. Репресії проти українців в місцях позбавлення волі. Зат-

римання, судові процеси і переслідування другої половини 1972 – кінця 1973 рр. «Маланчуківщина». Наслідки «генерального погрому» для українського спротиву.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються «генерального погрому» 1972 р. та наступних репресій проти опозиції (ухвалення рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву, активізування справи «Блок» [30 грудня 1971 р.]; затримання Ярослава Добоша, започаткування фабрикування колективної кримінальної справи [4 січня 1972 р.]; проведення другої хвилі масових затримань активістів української опозиції [12 січня 1972 р.]; припинення видання «Українського вісника» [березень 1972 р.]; започаткування «маланчуківщини» [жовтень 1972 р.]; ухвалення Президією Верховної Ради СРСР указу «Про застосування органами державної безпеки попередження як засобу профілактичного впливу» [25 грудня 1972 р.]; розгортання справи Івана Дзюби [12 січня 1972 – 9 листопада 1973 рр.]; здійснення Мар'яном Гаталою жертвовного самогубства [25 травня 1975 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «“Справа” Ярослава Добоша», «генеральний погром», «друга хвиля затримань», «“Справа” Івана Дзюби»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Мар'ян Гатала, Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, Іван Коваленко, Валерій Марченко, Стефанія Шабатура, Данило Шумук) та *характеризує* їх прояви опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця здійснення затримань відомих активістів спротиву та проведення судових процесів над обвинуваченими, висловлення громадянських протестів, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;

- *називає, упізнає* історичні джерела (документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю; «покаянна» заява Івана Дзюби, опублікована в газеті «Літературна Україна»), *добирає* із них факти для усного повідомлення про перебіг «генерального погрому» та репресій проти опозиції другої половини 1972 – кінця 1973 рр.;
- *розповідає* про посилення владою репресій проти діячів українського спротиву в місцях позбавлення волі;
- *зіставляє, порівнює* причини, перебіг і наслідки першої та другої хвиль масових репресій проти знакових постатей українського спротиву, укладає відповідну порівняльну таблицю;
- *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено перебіг «генерального погрому», «маланчуківщини», *розмірковує* про їх наслідки для українського спротиву, про гідність і незламність переслідуваних.

**Урок 23. Українська громадська група
сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)
(лабораторно-практичне заняття)
[1 година]**

Зміст:

Нарада з безпеки і співробітництва в Європі. Гельсінські угоди. Створення УГГ. Засновники групи. Декларація Української громадської групи сприяння виконанню гелсінських угод. Меморандуми, заяви, листи та інші документи УГГ. «Інформаційний бюлетень» УГГ.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються передісторії та діяльності УГГ (створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої [21 грудня 1971 р.]; проведення наради з безпеки і співробітництва в Європі [3 липня 1973 – 1 серпня 1975 рр.]; ухвалення Гельсінських угод [1 серпня 1975 р.]; створення УГГ, ухвалення декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод [9 листо-

- пада 1976 р.]; підписання першого меморандуму УГГ [6 грудня 1976 р.]; видання «Інформаційного бюлетеня» УГГ [1978–1980 рр.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «Нарада з безпеки і співробітництва в Європі», «Гельсінські угоди», «Українська Гельсінська група», «декларація», «меморандум», «правозахисний рух»;
 - *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Олесь Бердник, Юрій Литвин, Мирослав Маринович, Микола Матусевич, Оксана Мешко, Микола Руденко) та *характеризує* їх прояви правозахисної діяльності;
 - *називає, упізнає та показує на карті* місця створення та зосередження осередків УГГ, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
 - *називає, упізнає* історичні джерела (декларація, меморандуми, заяви, листи, «Інформаційний бюлетень» УГГ), *добирає* із них факти для усного повідомлення про мету і завдання УГГ, способи діяльності правозахисників;
 - *встановлює* причини створення УГГ, сутність і наслідки її діяльності; *визначає* її значущість в українському спротиві другої половини ХХ ст.;
 - *зіставляє, порівнює* програмні документи найбільших підпільних груп та організацій в УРСР і УГГ, *укладає* порівняльну логічно-структурну схему;
 - *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображена діяльність УГГ та її знакових постатей, *розмірковує* про ефективність правозахисного руху в протистоянні з авторитаризмом.

**Урок 24. Репресії (1977 – березня 1981 рр.)
проти діячів українського спротиву
[1 година]**

Зміст:

Посилення репресій проти опозиції. Жертвопринесення заради України. Тероризування учасників УГГ. Перманентні затри-

мання 1977 – березня 1981 рр. Повторні судові процеси проти опозиціонерів у місцях позбавлення волі. Провокування кримінальних злочинів. Позасудові переслідування. Знесилення спротиву.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються репресій (1977 – березня 1981 рр.) проти діячів українського спротиву (затримання співзасновників УГГ Миколи Руденка та Олекси Тихого [5 лютого 1977 р.]; затримання співзасновників УГГ Миколи Матусевича та Мирослава Мариновича [23 квітня 1977 р.]; самоспалення Олекси Гірника [ніч з 21 на 22 січня 1978 р.]; проведення третьої хвилі затримань та арештів знакових діячів української опозиції [1977 – березень 1981 рр.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «перманентність», «третьа хвиля затримань», «провокування кримінального злочину»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Ольга Гейко-Матусевич, Олекса Гірник, Володимир Івасюк, Михайло Мельник, Петро Розумний, Василь Січко, Петро Січко, Іван Сокульський) та *характеризує* їх прояви опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця проведення затримань відомих активістів спротиву та розгортання судових процесів над обвинуваченими, вчинення громадянських протестів, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю), *добирає* із них факти для письмового повідомлення про перебіг репресій (1977 – березня 1981 рр.) проти знакових діячів української опозиції та вплив тих репресій на подальшу динаміку спротиву в УРСР;

- *розповідає* про повторні судові процеси проти українських опозиціонерів у місцях позбавлення волі, позасудові переслідування їх сімей, родин та однодумців;
- *зіставляє, порівнює* причини, перебіг і наслідки трьох хвиль репресій проти знакових постатей українського спротиву, укладає порівняльну таблицю;
- *переглядає, обговорює* фільм, де відображено життєвий шлях Олекси Гірника, *розмірковує* про велич самопожертви заради батьківщини.

Урок 25. Українське національне пробудження **[1 година]**

Зміст:

«Заповідник» комунізму на території «перебудови». Звільнення політв'язнів. Пробудження свідомості українців. Організатори «мітингової» демократії. Створення і трансформації Української Гельсінської спілки. Перепоховання мучеників. «Живий ланцюг». Демократична опозиція у Верховній Раді УРСР. Розгортання діяльності національно зорієнтованих громадських об'єднань. Масові культурно-просвітницькі та протестні акції. «Революція на граніті». На шляху до незалежності України.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються українського національного пробудження (створення Українського культурологічного клубу [серпень 1987 р.]; створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка [11–12 лютого 1989 р.]; створення Всеукраїнського історично-просвітницького товариства «Меморіал» імені Василя Стуса [4 березня 1989 р.]; оголошення про створення Української Гельсінської спілки [7 липня 1988 р.]; проведення перших альтернативних виборів до Верховної Ради УРСР [березень 1990 р.]; створення Народного руху України за перебудову [8–10 вересня 1989 р.]; проведення Всеукраїнського фестивалю народної та авторської пісні «Червона рута» [19–24 вересня 1989 р.]; перепоховання Юрія Литвина, Василя Стуса і Олекси Тихого [19 листо-

пада 1989 р.]; розгортання «Української хвилі» – «живого ланцюга» [21 січня 1990 р.]; розгортання «революції на граніті» [2–17 жовтня 1990 р.]; проголошення незалежності України [24 серпня 1991 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «українське національне пробудження», «живий ланцюг», ««мітингова» демократія», «громадсько-політична організація», «революція на граніті», «незалежність»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Михайло Горинь, Олесь Доній, Іван Драч, Іван Кандиба, Левко Лук'яненко, Іван Макар, Дмитро Павличко, Тарас Петриненко, Вячеслав Чорновіл, Ігор Юхновський), *характеризує* їх прояви політичної і громадської діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця створення, території розгортання національно зорієнтованих громадських об'єднань, організацій, політичних партій, «живого ланцюга», масових культурно-просвітницьких акцій і протестів, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (артефакти, світлини, документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю), *добирає* із них факти для письмового повідомлення про звільнення і вшанування політв'язнів, проведення патріотичних масових заходів, голодування студентів, ухвалення Акта проголошення незалежності України;
- *розповідає* про Всеукраїнський фестиваль народної та авторської пісні «Червона рута»;
- *установлює* причини, сутність, особливості та наслідки українського національно-визвольного процесу другої половини 1980-х – серпня 1991 рр.;
- *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено події українського національного пробудження, *розмірковує* про закономірність проголошення незалежності України, про немарність жертвості діячів спротиву для формування самоусвідомлення українства.

Урок 26. Робітничий спротив [1 година]

Зміст:

Деформація комуністами поняття «диктатура пролетаріату». Робітничі страйки другої половини ХХ ст. в УРСР. Індивідуальні протести. Спроби організованої діяльності. Альтернативний профспілковий рух. Масовий шахтарський страйк 1989 р. Реакція влади на виступи робітників.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються робітничого спротиву другої половини ХХ ст. в УРСР (активізування робітничих страйків [1961–1963 рр.]; створення Володимиром Клебановим першої Асоціації вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі [16 лютого 1978 р.]; написання Юрієм Литвином листа «Солідарності» – об'єднанню вільних профспілок Польщі. Вітання» [серпень 1981 р.]; написання Климом Семенюком «Звернення до всіх робітників світу» [12 червня 1984 р.]; започаткування загальноукраїнського страйку шахтарів [15 липня 1989 р.]; утворення Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів [травень 1991 р.], згодом – Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників [червень 1991 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «диктатура пролетаріату», «страйк», «професійна спілка», «альтернатива»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Олександр Іщенко, Володимир Клебанов, Олексій Нікітін, Клим Семенюк) та *характеризує* їх прояви опозиційної діяльності;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця розгортання масштабних робітничих страйків, створення та поширення альтернативних профспілок, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;

- *називає, упізнає* історичні джерела (світлини, документи, спогади; книги Анатолія Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років», Івана Геля «Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття»), *добирає* із них факти для презентації «Форми робітничих протестів в УРСР у другій половині ХХ ст.»;
- *розповідає* про порушення владою прав працюючих та переслідування ініціаторів робітничих виступів;
- *розмірковує* про причини відсутності протестних настроїв у селянському середовищі, про внесок робітників в український опозиційний рух другої половини ХХ ст.

Урок 27. Спротив національних меншин [1 година]

Зміст:

Становище національних меншин в УРСР у другій половині ХХ ст. Рух кримських татар за повернення на батьківщину. Єврейська опозиція в УРСР. Участь представників національних меншин в українському спротиві.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються спротиву національних меншин (проведення активістами єврейського національного руху мітингу пам'яті в Бабиному Яру [29 вересня 1966 р.]; самоспалення Муси Мамута [23 червня 1978 р.]; оголошення київськими активістами єврейського руху ланцюгового голодування проти переслідувань [15 березня 1982 р.]; проведення Всесоюзної наради представників ініціативних груп національного руху кримських татар [11–12 квітня 1987 р.]; ухвалення Президією Верховної Ради СРСР рішення про визнання права кримських татар на повернення в місця їх історичного проживання [28 листопада 1989 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «рух за повернення на батьківщину», «рух за еміграцію», «культурно-просвітницький рух», «петиційна кампанія», «відмова від громадянства»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Петро Григоренко, Семен Ґлузман, Мустафа Джемільєв, Йосип Зісельс, Муса Мамут, Віктор Некрасов, Айше Сейтмуратова, Яків Сусленський) та *характеризує* їх прояви діяльності в обстоюванні прав національних меншин та налагодженні міжнаціональних взаємин;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця індивідуальних, території розгортання масових протестів національних меншин в УРСР, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю; книги Олега Бажана і Юрія Данилюка «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)», Гульнари Бекірової «Пів століття опору: кримські татари у 1941–1991 рр. Нарис політичної історії»), *добирає* із них факти для інфографіки «Спротив українців та національних меншин в УРСР у другій половині ХХ ст.»;
- *розповідає* про участь представників національних меншин в українському спротиві;
- *розмірковує* про ставлення до національного питання та національностей в СРСР, невідповідність декларацій і вчинків влади, порушення нею права націй на самовизначення.

Урок 28. Релігійний спротив **[1 година]**

Зміст:

Релігія і церква в радянській Україні у другій половині ХХ ст. Суперечності в Російській православній церкві. Рух за легалізацію Української греко-католицької церкви. Домагання автокефалії для українських православних. Обстоювання прав і свобод віруючих християнських протестантських та інших релігійних напрямів і конфесій.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються релігійного спротиву (створення опозиційними духівниками Російської православної церкви Християнського комітету захисту прав віруючих в СРСР [кінець 1976 р.]; створення духівниками й активістами Української греко-католицької церкви Ініціативної групи захисту прав віруючих і Церкви в Україні [вересень 1982 р.], переформатування в Комітет захисту Української греко-католицької церкви [кінець 1987 р.]; відзначення 1000-ліття хрещення Русі [літо 1988 р.]; організування духівниками й вірянами греко-католиками ланцюгового голодування в м. Москва [19 травня – 24 листопада 1989 р.]; проголошення Собором Української греко-католицької церкви Акта про легалізацію [23 січня 1990 р.]), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «свобода віросповідання», «катакомбна церква», «легалізація», «автокефалія»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Іван Гель, Василь Романюк, Йосип Сліпий, Йосип Тереля) та *характеризує* їх прояви діяльності в обстоюванні інтересів віруючих;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця індивідуальних вчинків, території розгортання масових релігійних протестів в УРСР, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає* історичні джерела (світлини, документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю; книги Олега Бажана і Юрія Данилюка «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.», Наталі Шліхти «Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.»), *добирає* із них факти для інформаційного буклета «Релігійний спротив другої половини ХХ ст. в УРСР»;

- *розповідає* про рухи за обстоювання прав і свобод віруючих в УРСР;
- *розмірковує* про ставлення до релігійного питання в СРСР, невідповідність декларацій і вчинків влади, порушення нею права людини на свободу віросповідання.

Урок 29. Спротив українських політв'язнів у місцях позбавлення волі [1 година]

Зміст:

Від «свободи» до «несвободи». «В'язні сумління». Індивідуальні, групові і масові протести в тюрмах та ВТК. Домагання статусу політв'язня. День українського політв'язня. Етичний кодекс політв'язня. Взаємини між невольниками різних національностей. Зв'язки з демократичним Заходом. Матері й дружини «в'язнів сумління».

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, що стосуються спротиву українських політв'язнів у місцях позбавлення волі (проведення щорічних одноденних голодувань: у День прав людини – 10 грудня [з 1969 р.], в день підписання декрета про «червоний терор» – 5 серпня [з 1972 р.], в День радянського політв'язня – 30 жовтня [з 1974 р.], в День українського політв'язня – 12 січня [з 1975 р.]; встановлення Дня [12 січня] українського політв'язня – 1975 р.; створення Всеукраїнського товариства репресованих – 3 червня 1989 р.), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «мала зона», «велика зона», «в'язень сумління», «політв'язень», «статус політв'язня», «етикет політв'язня», «табірний генерал»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Олена Антонів, Ар'є (Юрій) Вудка, Ольга Горинь, Любов Маринович, Ніна Марченко, Йосиф Менделевич, Раїса Мороз, Атена Паш-

ко, Борис Пенсон, Стефанія Петраш-Січко, Олександр Подрабінек, Раїса Руденко, Леоніда Світлична, Вячеслав Чорновіл, Михайло Хейфец) та характеризує їх прояви діяльності в неволі, вияви співчуття і взаємодопомоги;

- *називає, упізнає та показує на карті* місця заслань, розташування пенітенціарних установ (Владимирська тюрма, м. Владимир РРФСР; Дубравне управління виправно- трудових установ, Мордовська АРСР РРФСР; Скальнинське управління виправно-трудоустанов, Пермська область РРФСР), психіатричних закладів, де каралися українські опозиціонери, *користується картою як джерелом відповідної інформації;*
- *називає, упізнає історичні джерела* (артефакти, світлини, документи ГДА СБУ, спогади, інтерв'ю), *добирає* із них факти для есе «Спротив у неволі»;
- *розповідає* про форми і способи протестів українських політв'язнів у місцях карання;
- *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено «повсякдення» українських політв'язнів, *розмірковує* про їх мужність у відстоюванні своєї гідності та громадянських прав.

Урок 30. Загратована творчість (лабораторно-практичне заняття) [1 година]

Зміст:

Радянська пенітенціарна система очима українських політв'язнів. Творчість за ґратами: тематика, автори, жанри. Способи подолання обмежень, заборон і кордонів. Невольницькі твори в тамвидаві. Антології загратованої творчості.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати (одна–дві на вибір), що стосуються публікування творів відомих політв'язнів, *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;

- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «невольницька творчість/загратована творчість», «антологія загратованої творчості»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (Іван Гель, Микола Горбаль, Ігор Калинець, Тарас Мельничук, Олекса Різників, Гелій Снегірьов) *та характеризує* їх прояви творчості у місцях позбавлення волі та в засланнях;
- *називає, упізнає та показує на карті* місця заслань, розташування пенітенціарних установ (Владимирська тюрма, м. Владимир РРФСР; Дубравне управління виправно-трудоустанов, Мордовська АРСР РРФСР; Скальнинське управління виправно-трудоустанов, Пермська область РРФСР), де каралися українські опозиціонери, *користується картою* як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає, читає та обговорює* історичні джерела й історично-культурні пам'ятки (книги епістолярію Зіновія Красівського «Владимирський централ», Михайла Гориня «Листи з-за ґрат», Валерія Марченка «Листи до матері з неволі», Івана Сокульського «Листи до Марієчки», Вячеслава Чорновола і Бориса Пенсона «Будні мордовських таборів»; книги Івана Геля «Грані культури», Василя Стуса «З таборового зошита»; збірки поезій Миколи Горбала «Деталі піщаного годинника», Ігоря Калинця «Невольнича муза», Зіновія Красівського «Невольницькі плачі», Івана Світличного «Ґратовані сонети», Миколи Руденка «За ґратами», прози Валерія Марченка «Звичайний страх», «Як усе це сталось», «Злодії», «Шляхи, які ми обираємо» та ін.; есе Мирослава Мариновича «Євангеліє від юродивого»; малюнки Опанаса Заливахи та Стефанії Шабатури), *добирає* із них факти для розповідей про побутування в'язнів сумління у місцях карання; про авторів, тематику і жанри їх невольницької творчості, способи подолання ними обмежень, заброн і кордонів, щоб доправити створене до читачів;
- *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено прояви творчості українських політв'язнів у місцях карання, *розмірковує* про відсутність перепон для самореалізації особистості.

Урок 31. Українська діаспора в обороні вітчизняного спротиву [1 година]

Зміст:

Політичні партії, громадські організації націоналістичного спрямування в обстоюванні інтересів вітчизняної опозиції. Демократичні утворення та підтримка ними протестуючих співвітчизників. Комітети оборони політв'язнів. Закордонні представництва українського правозахисного руху. Масові акції та заходи для захисту переслідуваних в УРСР. Українське видавництво «Смолоскип» імені Василя Симоненка. Повідомлення про вітчизняний спротив і його діячів у засобах масової інформації української діаспори. «Вісник репресій в Україні» як джерело відомостей про боротьбу з інакодумством в УРСР.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події (кілька на вибір) за датами та дати, які стосуються участі української діаспори в обороні вітчизняного спротиву (переформатування Організації українських націоналістів: утворення Організації українських націоналістів (бандерівців) [10 лютого 1940 р.], Організації українських націоналістів (двійкарів або за кордоном) [грудень 1956 р.]; формування Антибільшовицького блоку народів [21–22 листопада 1943 р.], формування Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради [кінець 1944 – початок 1945 рр.], реорганізування [16 квітня 1946 р.]; створення урядом Сполучених Штатів Америки радіостанції «Свобода» [1951 р.], перенесення штаб-квартири до м. Мюнхен [1953 р.]; створення Світової антикомуністичної ліги [1967 р.]; заснування Українського видавництва імені Василя Симоненка «Смолоскип» [1967 р.]; створення Комісії прав людини Світового конгресу вільних українців [1969 р.]; створення «Крамнички сумління» у м. Чикаго [січень 1972 р.]; створення Комітетів оборони Валентина Мороза у м. Вашингтон та м. Торонто [1974 р.], створення Комітету оборони національних і людсь-

- ких прав України [1974 р.]; створення Закордонного представництва Української Гельсінської групи [жовтень 1978 р.]; видання «Вісника репресій в Україні» [1980–1985 рр.], *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «українська діаспора», «комітет оборони», «закордонне представництво», «хроніка репресій»;
 - *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Зіновія Бігун, Анна-Галина Горбач, Андрій Зварун, Осип Зінкевич, Іван Кошелівець, Уляна Мазуркевич, Леонід Плющ, Надія Світлична, Богдан Футала) та *характеризує* їх прояви діяльності в обороні чи пропаганді українського спротиву за кордоном;
 - *називає, упізнає та показує на карті* місця створення, території розгортання діяльності політичних партій, громадських організацій, локації засобів масової інформації української діаспори, *користується* картою як джерелом відповідної інформації;
 - *називає, упізнає* історичні джерела (обов'язково – хроніка «Вісник репресій в Україні»; вибірково – журнали «Визвольний шлях», «Вільна Україна», «Наше життя», «Пластовий шлях», «Самостійна Україна», «Сучасність», «Юнак», газети «Гомін України», «Свобода», «Шлях перемоги», книга Юрія Недужка «Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття)» тощо), *добирає* із них факти, що ілюструють взаємини діячів української опозиції та діаспори;
 - *розповідає* про роль Українського видавництва «Смолоскип» імені Василя Симоненка у популяризації та обороні знакових постатей спротиву в УРСР;
 - *аналізує* заходи закордонних політичних чи громадських інституцій, що проводилися ними для підтримки українського спротиву другої половини ХХ ст., *пояснює* як ті заходи впливали на загострення обоюдних конкурувань і поборювань;

- *читає, обговорює* статті науковців, дописи довідників, енциклопедій, де міститься інформація про зусилля української діаспори в обороні вітчизняного спротиву, *розмірковує* про неперервність зв'язків активістів закордонної спільноти зі співвітчизниками, традиції взаємодопомоги і національного єднання українців.

Урок 32. Міжнародний резонанс українського спротиву **[1 година]**

Зміст:

Участь міжнародних організацій у підтримці українського спротиву. Сполучені Штати Америки, Канада, Ватикан, демократичні держави Європи в політичному протистоянні з СРСР довкола проблем вільнодумства в радянській Україні. Індивідуальна опіка з боку іноземних громадян. Співробітництво між українськими діячами спротиву і представниками опозиційних рухів у республіках СРСР.

Вимоги:

Учень/учениця:

- *називає* події за датами та дати, які стосуються участі української діаспори в обороні вітчизняного спротиву (започаткування ПЕН-клубу [1921 р.]; започаткування мовлення радіостанції «Голос Америки» [1942 р.]; створення Міжнародної Амністії [1961 р.]; створення Російського громадського фонду допомоги політв'язням та їх родинам [квітень 1974 р.]; проведення шостого конгресу Всесвітньої асоціації психіатрів у м. Гонолулу [кінець серпня – початок вересня 1977 р.]; проведення конференції з безпеки і співробітництва в Європі у м. Мадрид [листопад 1980 р.] та інші), *встановлює* їх часове взаєморозташування та віддалення від сьогодення, *синхронізує* з подіями історії України та всесвітньої;
- *називає, пояснює та застосовує* у мовленні поняття «міжнародна організація», «конгресове слухання», «фонд допомоги», «індивідуальна опіка»;
- *називає, упізнає* (за візуальними джерелами) постаті (дві–три на вибір) (Паруйр Айрікян, Айріс Акагоші, Олександр Гінзбург,

Іоанн-Павло II, Мераб Костава, Март-Олав Ніклус, Роналд Рейган, Андрій Сахаров, Вікторас Пяткус, П'єр Трюдо, Сергій Ходорович, Сандра Фапп'яно) *та оцінює* їх учинки, спрямовані на пропаганду й підтримку української опозиції в СРСР і за кордоном, *характеризує* прояви згуртованості під час протистояння тоталітарній системі;

- *називає, упізнає та показує на карті* місця зосередження, території поширення діяльності різнорівневих структур, які підтримували розвиток українського спротиву другої половини ХХ ст., *користується картою* як джерелом відповідної інформації;
- *називає, упізнає історичні джерела* (книги листувань між Айріс Акагоші та Зіновієм Красівським, Сандрою Фапп'яно та Валерієм Марченком тощо), *добирає* із них факти, що ілюструють щирість взаємин і безкорисливість допомоги, яку іноземці надавали репресованим українцям;
- *розповідає* про заходи, яких уживали міжнародні інституції, держави західної демократії в обороні українського спротиву та його знакових постатей;
- *читає, обговорює* спогади, інтерв'ю, *переглядає, обговорює* фільм/и, де відображено прояви співробітництва між представниками опозиційних рухів республік СРСР, *розмірковує* про спільності та відмінності поглядів щодо реалій і перспектив існування «імперії зла».

**Уроки 33–35. Феномен українського спротиву
другої половини ХХ століття
(заняття систематизування та узагальнення)
[3 години]**

Зміст:

Підготовлення та представлення навчальних проєктів

Вимоги:

Учні:

- *обирають теми, готують та представляють* навчальні проєкти, що стосуються українського спротиву другої половини ХХ ст.;

- *узагальнюють та систематизують* знання, уміння, навички, цінності, ставлення, набуті, удосконалені, сформовані, виховані в результаті опанування курсу;
- *розмірковують* про феноменальні ознаки українського спротиву другої половини ХХ ст., динамічність, складність, повчальність історії України та її вплив на сучасне державотворення.

БІБЛІОГРАФІЯ

Публікації науковців

1. Адлер Н. Каткування психіатрією: механізм і наслідки / Н. Адлер, С. Ґлузман // Зона. – 1994. – № 8. – С. 236–249.
2. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Людмила Алексеева. – 3-е изд. – М.: Московская Хельсинкская группа, 2012. – 384 с.
3. Бажан О. Дисиденство в УРСР: спроба дефініції / О. Бажан // Магістеріум. Історичні студії. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія, 2001. – Вип. 7. – С. 23–33.
4. Бажан О. Зовнішньополітичні акції СРСР у 50–80-ті рр. та їх вплив на розвиток опозиційного руху в Україні / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ. – 2000. – № 2–4. – С. 515–524.
5. Бажан О. «...Мене називають сучасним Кочубеєм». Нотатки на полях політичної біографії В. Ю. Маланчука / О. Бажан // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.
6. Бажан О. Міжнародні кампанії по дотриманню прав людини в Україні в 1960–80-х рр. і реакція на них з боку партійно-державного керівництва СРСР / О. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.). – К., 2000. – Вип. 10. – С. 538–548.
7. Бажан О. «На повинно об'єднати служіння народові»: (пам'яті Патріарха Київського і всієї Руси-України Володимира) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.). – К., 1996. – Вип. [1]. – С. 287–298.
8. Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80 роках / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 6/7. – С. 357–364.

9. Бажан О. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; наук. ред. О. П. Реєнт; НАН України; Інститут історії України та ін. – К., 2000. – 332 с.
10. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2. – С. 520–529.
11. Бажан О. Міжнародні кампанії по дотриманню прав людини в Україні в 1960–80-х рр. і реакція на них з боку партійно-державного керівництва СРСР / О. Г. Бажан // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.). – К., 2000. – Вип. 10. – С. 538–548.
12. Бажан О. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР / О. Г. Бажан // Наукові записки. Історія. – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 1999. – Т. 14. – С. 73–79.
13. Бажан О. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки) / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк; наук. ред. О. П. Реєнт; НАН України; Інститут історії України та ін. – К.: Рідний край, 2000. – 232 с. – (Реабілітовані історією. Науково-документальна серія).
14. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко; заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1999. – 303 с. – (Україна кризь віки. Серія, т. 13).
15. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. / В. К. Баран. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.
16. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня. Штрихи до портрета / Тарас Батенко. – К.: Українська республіканська партія, 1995. – 64 с. – (Бібліотека журналу «Республіка». Серія: політичні портрети, ч. 2).
17. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: політичний портрет І. Геля. (Нарис з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.

18. Бекірова Г. Пів століття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941– 1991 роки). Нарис політичної історії / Гульнара Бекірова; передмова Мустафи Джемілева; післямова Рефата Чубарова; пер. з рос. Катерини Демчук. – К.: Критика, 2017. – 488 с.
19. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» (1960–1965) / С. Білокінь. – К., 2012. – 63 с.
20. Блох С. Диагноз: инакомыслие / С. Блох, П. Реддауэй. – К.: Ассоциация психиатров Украины, 1995. – 287 с.
21. Богораз Л. В поисках несуществующей науки (диссидентство как историческая проблема) / Л. Богораз, А. Даниэль // Проблемы Восточной Европы. – 1993. – № 37/38. – С. 119–141.
22. Бондарук Л. Історія Кенгірського повстання / Л. Бондарук // Визвольний шлях. – 2004. – № 1. – С. 109–127; № 8. – С. 88–106.
23. Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 295 с.
24. Бублик Т. Участь греко-католицького мирянства у русі за легалізацію УГКЦ на прикладі діяльності комітету захисту УКЦ (середина 1980-х – початок 1990-х рр.) / Т. Т. Бублик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 302–309.
25. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно» / Володимир В'ятрович. – Х.: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. – 512 с.
26. Ведмідь Л. Проблеми опозиційного руху в Україні другої половини ХХ ст.: вітчизняна історіографія і національна пам'ять / Л. А. Ведмідь // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 271–282.
27. Галицька-Дідух Т. Дисидентський рух на Прикарпатті наприкінці 50-х – у середині 80-х рр. ХХ ст. / Т. Галицька-Дідух // Історія України. – 2012. – № 9–10. – С. 13–17.
28. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / І. А. Гель; ред. та упор. І. В. Єзерська;

- Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.
29. Гончарук Н. Народний рух України. Історія / Н. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
30. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.: навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 1998. – 360 с.
31. Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
32. Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Юрій Данилюк, Олег Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
33. Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури: 2-ге вид., виправл. й доп. / Я. Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. Грушевського НАНУ; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
34. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою / Василь Деревінський. – Х.: Віват, 2016. – 496 с.
35. Зайцев Ю. Ідея державної незалежності в українському русі опору 60-х років / Юрій Зайцев // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць. Випуск 3–4 / ред. кол.: Я. Ісаєвич, Ю. Сливка [відп. ред.], В. Горинь, М. Литвин, Ф. Стеблій. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – С. 242–254.
36. Зайцев Ю. Ідея і чин Українського національного фронту / Юрій Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1997. – Число 2 (7/23). – С. 26–34.
37. Зайцев Ю. Опозиція 60–80-х рр. про українську державність / Юрій Зайцев // Другий Міжнародний конгрес українців. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упоряд. Я. Ісаєвича та Я. Грицака. – Львів: Міжнародна асоціація українців; Академія наук України, 1994. – С. 143–149.

38. Зайцев Ю. Український Національний Фронт у боротьбі за волю України / Юрій Зайцев // Воля і Батьківщина. – 2007. – Число 1–2 (25–26/41–42). – С. 19–57.
39. Зайцев Ю. Український національний фронт у русі опору 60-х років / Юрій Зайцев // Воля і Батьківщина. – 1995. – Число 1 (17). – С. 5–22.
40. Зайцев Ю. Український опозиційний рух 60-х років / Ю. Зайцев // Краківські українознавчі зошити. Т. I–II. 1992–1993 / pod redakcją Ryszarda Łuznego i Włodzimierza Mokrego. – Краків: Вид-во «Швайпольт Фіоль», 1993. – С. 225–236.
41. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х рр. / Ю. Д. Зайцев // Сторінки історії України: ХХ століття: посібн. для вчителя / за ред. С. В. Кульчицького; упоряд.: В. П. Шевчук, А. А. Чуб, Н. А. Дехтярьова. – К.: Освіта, 1992. – С. 196–235.
42. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Борис Захаров; худож.-оформ. Б. Захаров; Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003. – 144 с.
43. Зінчук Д. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925–1995 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дмитро Сергійович Зінчук; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – 243 арк.
44. Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-є, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – 520 с.
45. Іщенко М. Самоспалення Олекси Гірника в контексті дисидентського руху 60–70-х років / М. Є. Іщенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти: (зб. ст.). – К., 1999. – Вип. 7. – С. 317–322.
46. Калакура Я. Українська історіографія: курс лекцій // Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
47. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов; голов. ред. С. В. Головка. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
48. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. А. Киричук; Львівський нац. ун-т ім. Ів. Франка. – Львів: Добра справа, 2003. – 463 с.

49. Королева Л. Диссидентство в ССРСР: историко-правовые аспекты (1950–1980-е гг.): учебное пособие / Л. А. Королева, А. А. Королев. – М.: ИНФРА-М, 2013. – 274 с.
50. Котляр Ю. До питання про термінологію та хронологію інакомислення в Україні в 50–80-х рр. ХХ століття / Ю. Котляр // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – Вип. 13. – С. 19–26.
51. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
52. Курносов Ю. Боротьба за ґратами (соціальне обличчя та форми змагань українських в'язнів сумління у 1960-х–80-х рр.) / Юрій Курносов // Другий Міжнародний конгрес українців. (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Доповіді і повідомлення. Історія. Частина II / упоряд. Я. Ісаєвича та Я. Грицака. – Львів: Міжнародна асоціація українців; Академія наук України, 1994. – С. 138–142.
53. Курносов Ю. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Юрій Олексійович Курносов; відп. ред., ред. Даниленко В. М.; Нац. акад. наук України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 221 с.
54. Курносов Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму / Ю. О. Курносов // Український історичний журнал. – 1991. – № 12. – С. 16–27; 1992. – № 1. – С. 3–17.
55. Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки): [монографія] / О. Лахно. – Полтава, 2009. – 288 с.
56. Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк: Твердиня, 2008. – 76 с.
57. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т / Іван Лисяк-Рудницький; пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
58. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.:

- О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.]. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
59. Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України: середина 40-х – початок 90-х років ХХ століття / Ю. Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 618 с.
60. Обвинувачується Михайло Сорока: слідчі справи 1940–1950-х років / вступ. стаття, упоряд. і ред. Юрія Зайцева. – К.: Смолоскип, 2014. – 271 с.
61. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас; передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича. – К.: Смолоскип, 2010. – 300 с.
62. Островський В. «Невольницькі» дієвіяви Зіновія Красівського в мемуарних та усноісторичних інтерпретаціях / В. Островський // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2011. – № 3. – С. 29–39.
63. Островський В. Правозахисна діяльність З. Красівського / В. В. Островський // Український історичний журнал. – 2015. – Вип. 5 (№ 524). – С. 130–139.
64. Островський В. Роль Зіновія Красівського в діяльності Українського Національного Фронту / В. Островський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2010. – Ч. 17. – С. 191–201.
65. Островський В. Самвидавна «Альтернатива» Дмитра Квецка / В. Островський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2016. – Ч. 28. – С. 90–101.
66. Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Валерій Васильович Островський; Держ. ВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». – Івано-Франківськ, 2015. – 274 с.
67. Островський В. Українська націоналістична проблематика у творчій спадщині Зіновія Красівського / В. В. Островський // Наукові праці історичного факультету Запорізького

- національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXIX. – С. 240–248.
68. Островський В. Український націоналістичний чин Зіновія Красівського / В. Островський // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2013. – Ч. 24. – С. 215–225.
69. Островський В. Участь Зіновія Красівського у процесі легалізації та утвердження Української греко-католицької церкви / В. В. Островський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. 40. – С. 169–173.
70. Паска Б. Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Богдан Валерійович Паска; Держ. ВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника». – Івано-Франківськ, 2017. – 281 с.
71. Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: матеріали міжнар. наук. конф. – К.: Укр. видавн. спілка, 2003. – 312 с.
72. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту / О. Пахльовська // Сучасність. – 2000. – № 4. – С. 65–84.
73. Подрабинек А. Карательная медицина / А. Подрабинек; под ред. Людмилы Алексеевой. – Нью-Йорк: Хроника, 1979. – 194 с.
74. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / [Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій]. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
75. Прокоп М. Анатомія українського руху опору / Мирослав Прокоп // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Рік видання чотирнадцятий. – Ч. 7–8 (163–164). – Липень–серпень. – С. 139–150.
76. Прокоп М. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки / Мирослав Прокоп; Наукове товариство імені Тараса Шевченка. – Т. 62. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1993. – 646 с. – (Бібліотека українознавства. Серія).
77. Попович М. Червоне століття / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2005. – 888 с.

78. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко; ред. Веремійчик О. П. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
79. Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940– 1980-х років / А. Русначенко. – К.: КМ Academia, 1999. – 324 с.
80. Русначенко А. Рухи опору режимові в Україні та в Росії у 1950–1980-х роках / А. Русначенко // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал. – 2010. – № 2. – С. 30– 37.
81. Секо Я. Боротьба українських політв'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 98–105.
82. Секо Я. Витоки українського самвидаву / Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 9. – С. 73– 79.
83. Секо Я. Група «Об'єднання» в українському підпільному русі другої половини 1950-х років / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. У двох частинах. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 56–62.
84. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників / Ярослав Секо // Україна– Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Вип. 5: у 2 ч. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Ч. 1: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – С. 126–133.
85. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф.

І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 230–236.

86. Секо Я. Нелегальні організації УРСР другої половини ХХ ст.: загальна характеристика / Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 10. – С. 112–129.
87. Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Вип. 1. – С. 142–149.
88. Секо Я. Постать Тараса Шевченка і шістдесятники (у контексті святкування 150-річчя від дня народження поета) / Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 13: присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – С. 86–95.
89. Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників / Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 4. – С. 110–118.
90. Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. / Ярослав Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 128–133.
91. Секо Я. Суспільно-політичний дискурс українських шістдесятників / Ярослав Секо // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во

- ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 6–7: 20-й річниці Незалежності України присвячується. – С. 100–112.
92. Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій / Ярослав Секо // Україна– Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2013. – Вип. 11. – С. 28–40.
93. Семенюк С. Норильський бунт [1953 р.] / С. Семенюк // Зона. – 1992. – № 1. – С. 72–74.
94. Сімків О. Реакція світової громадськості на порушення прав людини в УРСР (1976– 1985 рр.) / Олег Сімків // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 218–251.
95. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; ред.-упоряд. Н. О. Лаас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 698 с.
96. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Іван Михайлович Стасюк; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 арк.
97. Ткаченко А. Іван Драч – поет, кінодраматург, політик / А. О. Ткаченко. – К.: Бібліотека українця, 2000. – 199 с.
98. Українська поезія під судом КГБ: кримінал. справи Ірини та Ігоря Калинців / упоряд. і ред. Ю. Д. Зайцев. – 2-ге вид. – Львів: Афіша, 2004. – 572 с.
99. Український Національний Фронт: дослідження, документи, матеріали / упоряд. М. В. Дубас, Ю. Д. Зайцев. – Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 680 с.
100. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / О. Федотова. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 352 с.
101. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал; Центр істор. політології Ін-ту

політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.

102. Шевчук Ж. Становлення громадського руху за збереження рідної мови у 60–80-х рр. ХХ ст. / Ж. Шевчук // Краєзнавство. – 1999. – № 1/4. – С. 142–145.
103. Шліхта Н. Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр. / Наталя Шліхта. – Х.: Вид-во «Акта», 2011. – 465 с.
104. Юнаки з огненної печі / упоряд. В. В. Овсієнко; худож.-оформ. О. Агеєв; Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003. – 144 с.
105. Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine / B. Krawchenko. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press; University of Alberta, 1985. – 334 p.

Документи, твори діячів спротиву, мемуаристика

1. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / упоряд. Людмила Огнева. – К.: Смолоскип, 2015. – 712 с.
2. Бадзьо Ю. Право жити: Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму / Ю. Бадзьо. – К.: Таксон, 1996. – 400 с.
3. Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) / упоряд. Любов Маринович, Юрій Зайцев. – Львів: Свічадо, 2015. – 960 с.
4. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції / М. Ю. Брайчевський. – Торонто: Смолоскип, 1972. – 66 с.
5. Бумеранг. Твори Валентина Мороза / передмова Юрія Стефаника. – Париж; Балтимор; Торонто: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1974. – 304 с.
6. Валерій і Сандра: листування Валерія Марченка із Сандрою Фапп'яно. – К.: Смолоскип, 2010. – 104 с.
7. Валерій Марченко. Листи до матері з неволі / упоряд. Н. Смужаниця-Марченко, Ю. Хорунжий. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. – 504 с.

8. Вінграновський М. Вибрані твори: у 3 т. – Т. 1. Поезії / вступна стаття Т. Салиги. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.; Т. 2. Северин Наливайко: роман / вступна стаття І. Дзюби. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 400 с.; Т. 3. Повісті й оповідання. – Тернопіль: Богдан, 2004. – 352 с. (Серія «Маєстат слова»).
9. Гель І. Грані культури / Іван Гель. – Львів: Атлас, 1993. – 216 с.
10. Горбаль М. Деталі піщаного годинника. Поезії та пісні / упоряд. Надія Світлична; музич. ред. Ігор Соневицький. – [Б. м.]: Сучасність, 1983. – 398 с.
11. Горинь Б. Опанас Заливаха. вибір шляху / Богдан Горинь. – К.: Видавничо-тиражувальний центр секретаріату Української республіканської партії, 1995. – 24 с.
12. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. / Богдан Горинь. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2006. – Кн. 1: 1955–1965. – 352 с.; 2008. – Кн. 2: 1965–1985. – 648 с.; 2010. – Кн. 3: 1985–1990. – 920 с.
13. Горинь М. Запалити свічу / Михайло Миколайович Горинь; упоряд. В. В. Овсієнко; худож.-оформ. Б. Є. Захаров; Харківська правозахисна група. – Х.: Права людини, 2009. – 328 с.
14. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) / керівник проекту М. С. Кармазіна; довідковий матеріал М. С. Кармазіна, Т. А. Бевз; упоряд.: Т. А. Бевз (координатор проекту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любовець, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 808 с.
15. Дзюба І. З криниці літ: у 3 т. / Іван Дзюба. – Т. 1. Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 975 с.; Т. 2. Шевченко і світ. Естетика і культурологія. Знайомство з десятою Музою. «Бо то не просто мова, звуки...». Тернисті дороги порозуміння. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 976 с.; Т. 3. Літературні портрети. Дніпровський меридіан. Зі спогадів. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006–2007. – 880 с.

16. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 330 с.
17. «Доброокий». Спогади про Івана Світличного / ред. рада: Валерій Шевчук та ін.; упоряд.: Леоніда і Надія Світличні; худож.-оформ. серії Іван Гаврилук. – К.: Вид-во «ЧАС», 1998. – 572 с. – (Укр. модерна л-ра).
18. Драч І. Політика: статті, доповіді, виступи, інтерв'ю / Іван Драч; Укр. всесвіт. координ. рада; Т-во зв'язків з українцями за межами України (Т-во «Україна»); Конгр. укр. інтелігенції. – К., 1997. – 392 с.
19. Драч І. Храм Сонця: вірші / І. Ф. Драч. – К.: Рад. письменник, 1988. – 125 с.
20. Дяк О. Михайло Дяк на світлинах, у спогадах, документах / О. М. Дяк. – Львів: СПОЛОМ, 2004. – 128 с.
21. Загребельний М. Іван Драч / М. П. Загребельний; худож.-оформ. О. М. Іванова. – Х.: Фоліо, 2012. – 121 с. – (Знамениті українці).
22. Зінкевич О. Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976 / Осип Зінкевич. – К.: Смолоскип, 2016. – 504 с.
23. Іноземці про українських політв'язнів: спогади / упоряд. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
24. Інформаційний бюлетень Українського комітету «Гельсінкі-90». – Ч. 1 (серпень, 1990). – Нью-Йорк: Спілка, 1990. – 32 с.
25. Інформаційні бюлетені Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод. Випуски: ч. 1, 1978 р.; ч. 2, 1978 р.; безномерний; березень 1979 р.; ч. 1, 1980 р.; ч. 2, 1980 р. / [упорядкував Осип Зінкевич; післямова Ніни Строкатої]. – Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. – 200 с.
26. Калинець І. Зібрання творів: у 2 т. / І. Калинець. – Т. 1. Пробуджена муза. – К.: Факт, 2004. – 416 с.; Т. 2. Невольнича муза. – К.: Факт, 2004. – 544 с.
27. Караванський С. Звідки пішла єсть московська мова або Шила в мішку не сховаєш / С. Караванський. – Львів: БАК, 2012. – 192 с.

28. Караванський С. Секрети української мови / С. Караванський. – 2-ге розширене вид. – Львів: БАК, 2009. – 344 с.
29. Корогодський Р. До Брами Світла. Портрети / Роман Корогодський; упор., авт. післям. та прим. О. Сінченко. – К.: Дух і Літера, 2016. – 432 с.
30. Коцюбинська М. Листи і люди: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Коцюбинська. – К.: Дух і літера, 2009. – 584 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).
31. Крик з могили. Захальвні вірші з України. – Париж; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1969. – 53 с.
32. Курищук Г. Встати! Суд іде... Слово про Т. Мельничука / Г. Курищук. – Косів: Писаний Камінь, 1998. – 110 с.
33. Лесів Я. Сніг без ґрат: поезія, епістолярій, публіцистика, спогади, документи / Я. В. Лесів; уклад. О. В. Сокульська; худож. С. Я. Ковика-Алієв. – К.: Смолоскип, 2014. – 784 с.
34. Литвин Ю. Люблю – значить живу: публіцистика / упоряд. А. Русначенко. – К.: КМ Academia, 1999. – 93 с. – (Сумні сторінки історії).
35. Лихо з розуму: (портрети двадцяти «злочинців»): збірник матеріалів / уклад Вячеслав Чорновіл. – Париж: Перша укр. друкарня у Франції, 1967. – 336 с.
36. Лісова В. Сімдесятниці. [Про жінок України – членів УГГ, їх дії] / В. Лісова // Зона. – 1997. – № 12. – С. 3–13.
37. Лісовий В. Спогади. Поезії / Василь Лісовий; упор. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. – К.: Смолоскип, 2014. – 664 с.
38. Лук'яненко Л. Де ти, доле України? / Левко Лук'яненко. – К.: Вид-во «Телерадіокампанія "ІК"», 2011. – 267 с.
39. Лук'яненко Л. З часів неволі. У 5 кн. / Левко Лук'яненко. – Книга перша. Сосновка-7. – К.: МАУП, 2005. – 528 с.; Книга друга. – К.: МАУП, 2007. – 368 с.; Книга третя. Спогади і роздуми. – К.: Видавничий дім «Світлиця», «Східна проєкція», 2009. – 448 с.; Книга четверта. Країна Моксель. – К.: Фенікс, 2010. – 520 с.; Книга п'ята: Одержимі. – К.: Тамподек ХХІ, 2012. – 448 с.

40. Лук'яненко Л. «Не дам загинути Україні» / Левко Лук'яненко. – К.: Вид.-культурол. центр «Софія», 1994. – 512 с.
41. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників / Левко Лук'яненко. – К.: Журнал «Вітчизна», 1991. – 126 с.
42. Марченко В. Творчість і життя / упоряди. Н. Смужаниця-Марченко, Н. Кочан. – К.: Сфера; Дух і Літера, 2001. – 536 с.
43. Маринович М. Всесвіт за колючим дротом (спогади і роздуми дисидента) / Мирослав Маринович. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2016. – 536 с.
44. Масютко М. Химера / Михайло Масютко. – Львів: Євросвіт, 2007. – 320 с.
45. Матінка Ніна. Спогади про Ніну Михайлівну Марченко (Смужаницю) / упор. А. Горбаль, Н. Пуряєва. – К.: Смолоскип, 2013. – 240 с.
46. Мельничук Т. Із-за ґрат. Поезії / Тарас Мельничук. – Балтимор; Торонто: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1982. – 84 с.
47. Мешко О. Свідчу / Оксана Мешко; записав Василь Скрипка. – К.: Українська республіканська партія, 1996. – 56 с. – (Бібліотека журналу «Республіка», ч. 3. Політичні портрети).
48. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. В. Мороз. – Х.: Права людини, 2012. – 288 с.
49. Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко / Харківська правозахисна група; упоряд. В. В. Овсієнко, О. Ф. Сергієнко; худож.-оформ. Б. Є. Захаров. – Х.: Права людини, 2005. – 344 с.
50. Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: спогади, статті, листи, поезії / упоряд. О. Ю. Орач (Комар). – К.: Укр. письменник, 1993. – 400 с.
51. Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. – Частина 1 / упоряд. Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 336 с.; Частина 2 / упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 320 с.
52. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика: у 2 кн. – Кн. 1 / упоряд. автор; худож.-оформ. Б. Є. Захаров. – 2-ге вид.

- доп. (Додатковий наклад 2007 р. з виправленнями). – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. – 352 с.; Кн. 2 / упоряд. автор; худож.-оформ. Б. Є. Захаров. – 2-ге вид. доп. – (Додатковий наклад 2007 р. з виправленнями). – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. – 352 с.
53. Олекса Тихий: думки про рідний Донецький край. Том I / упоряд.: Овсієнко В.В., Олійник М.В., Півень В.Ф., Фіалко Є.Б. – Донецьк: ТОВ «Поліграфічний будинок “Донеччина”», 2012. – 416 с.
54. Олекса Тихий: у спогадах, роздумах, літературі. Т. II / упоряд.: Овсієнко В.В., Олійник М.В., Півень В.Ф., Фіалко Є.Б. – Донецьк: ТОВ «Поліграфічний будинок “Донеччина”», 2012. – 368 с.
55. Опанас Заливаха: альбом / упоряд. Б. Мисюга. – К.: Смолоскип, 2003. – 160 с.
56. Осадчий М. Більмо / Михайло Осадчий. – Париж; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1971. – 208 с.
57. Осадчий М. Україноцентризм: наукові праці, публіцистика / М. Г. Осадчий; упоряд., вступна стаття, примітки, коментарі Ярослави Васишин. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 154 с.
58. Павличко Д. Твори: в 3 т. / Д. В. Павличко. – Т. 1. Поезії / авт. передм. В. П. Моренець. – К.: Дніпро, 1989. – 501 с.; Т. 2. Поезії. – К.: Дніпро, 1989. – 542 с.; Т. 3. Переклади. – К.: Дніпро, 1989. – 494 с.
59. Перегук двох над безвістю: [листування українського політв'язня Зіновія Красівського з членом Міжнародної Амністії американкою Айріс Акагоші] / упоряд. та приміт. Л. Маринович, М. Мариновича; худож. оформ. І. Гаврилюка. – Харків: СП «ІНАРТ», 1995. – 160 с.
60. Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2004. – 808 с.

61. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи / упоряд. та коментарі В. Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – 510 с.
62. Поезія з-за колючих дротів. Слово репресованих Москвою укр. поетів / передм. С. Галамая. – Мюнхен: Шлях перемоги, 1978. – 183 с.
63. Поезія із-за ґрат: антологія / упоряд. Олена Голуб; передм. Людмили Тарнашинської. – К.: Смолоскип, 2012. – 872 с.
64. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упоряд. В. М. Даниленко. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.
65. Радигін А. Життя в мордовських таборах зблизька / Анатолій Радигін. – Мюнхен, 1974. – 110 с.
66. Руденко М. За ґратами. Поезії 1977–1978 / Микола Руденко; передм. Надії Світличної. – [Б. м.]: Сучасність, 1980. – 222 с.
67. Руденко М. «Найбільше диво – життя». Спогади / Микола Руденко. – К.: ТОВ «Вид-во “Клію”», 2013. – 696 с.
68. Сверстюк Є. На полі честі: у 2 кн. – Кн. I. Невже то я? / упоряд. Олексій Сінченко. – К.: ТОВ «Видавництво “Клію”», 2015. – 368 с.; Кн. II. Наш сучасник Євген Сверстюк / упоряд. Василь Овсієнко. – К.: ТОВ «Видавництво “Клію”», 2015. – 600 с.
69. Сверстюк Є. Вибране / Євген Сверстюк; упоряд. Іван Кошелівець. – [Б. м.]: Сучасність, 1979. – 275 с.
70. Сверстюк Є. Правда полинова / Євген Сверстюк. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 304 с.
71. Сверстюк Є. Собор у риштованні / Євген Сверстюк; передмова Марка Антоновича. – Париж; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1970. – 97 с.
72. Світличний І. Ґратовані сонети / Іван Світличний. – [Б. м.]: Сучасність, 1977. – 115 с.
73. Світличний І. У мене тільки слово / ред. рада В. Шевчук та ін.; упоряд. та приміт. Л. П. Світличної, Н. О. Світличної; худож.-оформ. серії І. М. Гаврилук та ін.; худ.-іл. І. В. Остафійчук. – Х.: Фоліо, 1994. – 431 с. – (Українська література ХХ століття).

74. Сергій Параджанов. Злет, трагедія, вічність: твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фото / упоряд.: Р. М. Корогодський, С. І. Щербатюк. – К.: Спалах ЛТД, 1994. – 280 с.
75. Симоненко В. Твори: у 2 т. – Т. 1. Поезії. Казки. Байки. З неопублікованого. Проза. Літературні статті. Сторінки щоденника. Листи / упоряд. Г. П. Білоус, О. К. Лищенко. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – 424 с.; Т. 2. Статті. Рецензії. Нариси. Виступи. Автографи. Документи біографічного характеру / упоряд. Г. В. Суховершко, П. М. Жук, Т. А. Клименко, С. І. Кривенко. – Черкаси: Брама-Україна, 2004. – 320 с.
76. Снегірьов Г. Набої для розстрілу та інші твори / Гелій (Євген) Снегірьов; вступ. ст. і заг. ред. В. Гришка. – Нью-Йорк; Торонто: Вид. Громадського комітету і Нових днів, 1983. – 492 с.
77. Сокульський І. Листи до Марієчки: вибране листування (1981–1987) / І. Г. Сокульський. – К.: Смолоскип, 2000. – 92 с.
78. Сорока Б. Спогади / Б. Сорока; передне сл. І. Калинця. – Львів: СПОЛОМ, 2014. – 280 с.
79. Стефанія Шабатура: вибрана палітра кольорів з мозаїки життя і творчості / упоряд. Соломія Дяків. – К.: Смолоскип, 2016. – 256 с.
80. Стус В. Дорога болю: поезії / В. С. Стус; упоряд. та післямова М. Коцюбинської. – К.: Рад. письменник, 1990. – 222 с.
81. Стус В. Таборовий зошит: вибрані твори / упор. Д. Стус. – К.: Факт, 2008. – 452 с.
82. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Дмитро Стус; наук. редактор Г. М. Сивокінь; редактор: Т. В. Щербаченко. – К.: Факт, 2004. – 368 с.
83. Танюк Л. Лінія Життя: (з щоденників). У 2 т. / Л. Танюк. – Т. 1: 1964–1970. – Х.: Фоліо, 2004. – 557 с.; Т. 2: 1971–1980. – Х.: Фоліо, 2004. – 558 с.
84. Танюк Л. Vita memoriae. Вибрані поезії та переклади / Лесь Танюк. – К.: Смолоскип, 2017. – 232 с.
85. Тихий О. Роздуми. Збірник статей, документів, спогадів / упоряд. О. Зінкевич. – Балтимор; Торонто: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1982. – 80 с.

86. Ткачук Я. Буревії. Книга пам'яті / Я. Ткачук. – Львів: СПОЛОМ, 2004. – 368 с.
87. Три повстання Січків: у 2 т. – Т. 1. Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / ред.-упоряд. В. В. Овсієнко; худож.-оформ. О. Агеєв. – Х.: Фоліо, 2004. – 256 с.; Т. 2: Спогади. Інтерв'ю. Листи / ред.-упоряд. В. В. Овсієнко; худож.- оформлювач О. Агеєв. – Х.: Фоліо, 2004. – 240 с.
88. Україна в ХХ столітті (1990–2000): зб. док. і матер. / упоряд. Г. А. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. Ю. Король та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 351 с.
89. Українська Гельсінська Група. 1978–1982. Документи і матеріали / упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. – 998 с.
90. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упоряд. і голов. ред. Олесь Шевченко. – К.: Вид-во «Ярославів Вал», 2012. – 814 с.
91. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: [в 4 т.]. – Т. 1. Особистості / упоряд. Є. Ю. Захаров; ред. Л. Богомаз; худож.-оформ. Б. Ф. Бублик. – Х.: Фоліо, 2001. – 203[1] с.; Т. 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977 / упоряд. В. В. Овсієнко; ред. І. Рапп; худож.-оформ. Б. Ф. Бублик. – Х.: Фоліо, 2001. – 194 с.; Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 / упоряд. В. В. Овсієнко; худож.-оформ. Б. Ф. Бублик; Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2001. – 238 [1] с.; Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1978 / упоряд. В. В. Овсієнко; худож.- оформлювач Б. Ф. Бублик; Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2001. – 255 с.
92. Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали: у 2 т. – Т. 1 / упоряд., відп. ред. Ю. Д. Зайцев. – 2005. – Львів: Афіша, 2005. – 704 с. (Серія: Україна ХХ століття. Енциклопедія боротьби і репресій).
93. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін. – [Б. м.]: Сучасність, 1970. – 246 с.

94. Український правозахисний рух. Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод / передмова Андрія Зваруна; упоряд. Осип Зінкевич. – Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. – 478 с.
95. Українські політв'язні в СРСР. Адресний покажчик. За станом на грудень 1981 р. / упоряд. Марта Гарасовська. – Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1981. – 204 с.
96. «У мерехтінні найдорожчих лиць». Згадуючи Михайлину Коцюбинську / упоряд. і відповід. ред. Елеонора Соловей. – К.: Дух і Літера, 2012. – 576 с.
97. Хмара С. Дорогою до мрії. Вибрані пр.: у 2 т. / С. Хмара. – Т. 1. – К.: Фенікс, 2005. – 464 с.; Т. 2. – К.: Фенікс, 2005. – 628 с.
98. Христинич Б. На шляхах до волі: підпільна організація «Об'єднання» (1956–1959) / Б. Христинич. – Львів, 2004. – 416 с.
99. Християнський Голос. Збірник пам'яток самвидаву Комітету Захисту Української Католицької Церкви / передмова о. Іван Дацько; редактори передруку Василь Горинь, Микола Дубас, Галина Теодорович. – Львів: Вид-во Українського католицького університету, 2009. – 670 с.
100. Частакова Н. Іван Дзюба: дух і творчість: літературний портрет / Надія Частакова; наук. ред. В. П. Марко. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ. – 208 с.
101. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. / В. Чорновіл. – Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. В. Яременка, М. Коцюбинської. – К.: Смолоскип, 2002. – 640 с.; Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упоряд. Валентина Чорновіл. Передм. Лесь Танюк. – К.: Смолоскип, 2003. – 905 с.; Т. 3. «Український вісник». Випуски I–VI / упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Коців. – К.: Смолоскип, 2006. – 978 с.; Т. 4. – Кн. 1. Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – 990 с.; Т. 4. – Кн. 2. Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцю-

- бинська. – К.: Смолоскип, 2005. – 1068 с.; Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2007. – 912 с.; Т. 6. Документи та матеріали (листопад 1985 – квітень 1990) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2009. – 1052 с.; Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – 1080 с.; Т. 8. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2012. – 1088 с.; Т. 9. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) / упоряд. Валентина Чорновіл; редкол.: Лесь Танюк (голова) та ін. – К.: Смолоскип, 2014. – 1008 с.; Т. 10. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1998 – березень 1999) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2015. – 680 с.
102. Широке море України. Документи самвидаву з України. – Париж; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, Перша Українська друкарня у Франції, 1972. – 378 с.
103. Шістдесят поетів шістдесятих років. Антологія нової української поезії / упоряд., вступна стаття і довідка Богдана Кравціва. – Нью-Йорк: Вид-во «Пролог», 1967. – 300 с.
104. Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. ХХ ст. Документи і матеріали. До 20-ї річниці Незалежності України / НАН України; Ін-т історії НАН України; ГДА СБ України. – К.: Ін-т історії НАН України, 2011. – 626 с.
105. Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт: Українські вісті, 1983. – 536 с.

Довідники, енциклопедії

1. Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / уклад. і голов. редактор В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 896 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. В'ятрович В. Право на правду. Практичний порадник із доступу до архівів / В. М. В'ятрович, І. М. Кулик, В. В. Лошак,

- А. В. Шпак та ін.; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 152 с.
4. Галузевий державний архів СБУ: путівник / ГДА СБ України; авт.-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Х.: Права людини, 2009. – 136 с.
 5. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слісаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.
 6. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. У 2 т. – Т. 1. Україна. – Частина 1. – Х.: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – 1–516 с.; Частина 2. – Х.: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. – 517–1020 с.
 7. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). – К.: Парламентське вид-во, 2011. – 808 с.
 8. Репресії в Україні (1917–1990 рр.): науково-допоміжний бібліографічний покажчик / авт.-упоряд. Є. К. Бабич, В. В. Патока; авт. вступ. статті С. І. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.
 9. Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
 10. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.

Відеотека

1. «Благословенні кольори. Художник Григорій Синиця» / режисер С. Дудка. – Україна: Кіностудія «Укртелефільм», 1990.
2. «Брати» / режисер В. Гузик. – Україна: Кіностудія «Укртелефільм», 1991.
3. «Василь Стус. Феномен суток» / режисер С. Ачинян. – Україна: Національна телекомпанія України, 2014.

4. «Вживання в таборах» / режисер Ю. Данкевич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2014.
5. «Відділ (шістдесятники)» / режисери О. Архангельський, О. Ласкарі. – Росія: Телеканал «Культура», 2010.
6. «Вячеслав Чорновіл – таємниці загибелі» / режисер Ю. Данкевич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2014.
7. «Вячеслав Чорновіл» / режисер Денис Сніжко // Великі українці. – Україна: Телеканал «Інтер», 2008.
8. «В'язні сумління. Арешт та ув'язнення Миколи та Раїси Руденків». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Музей шістдесятництва; Укр. ін-т нац. пам'яті; Харківська правозахисна група; ГДА СБ України, 2016.
9. «В'язні сумління. Микола Руденко». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Музей шістдесятництва; Укр. ін-т нац. пам'яті; Харківська правозахисна група; ГДА СБ України, 2016.
10. «В'язні сумління. Підписання Гельсінської угоди». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Музей шістдесятництва; Укр. ін-т нац. пам'яті; Харківська правозахисна група; ГДА СБ України, 2016.
11. «В'язні сумління. Створення Української Гельсінської групи». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Музей шістдесятництва; Укр. ін-т нац. пам'яті; Харківська правозахисна група; ГДА СБ України, 2016.
12. «Гра долі. Я на світі такий один» / режисер В. Образ. – Україна: Студія «ВІАТЕЛ», 2008.
13. «Дисиденти». Серії 1–7 / режисери О. Фролов, В. Шкурін. – Україна: Телеканал «1+1», 2006.
14. «Досвід закордонних дисидентів» / режисер О. Колодюк; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ»; ТЗОВ ТРК «Нові комунікації», 2017.
15. «Загадка Норильського повстання» / автор і продюсер М. Ткачук. – Україна: Кіностудія «Заповіт», 2006.

16. «Зачарований Зеник» / режисер Ю. Данкевич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТзОВ ТРК «Міст ТБ», 2014.
17. «Зустріч із Зіновієм Красівським у Лондоні. 21 лютого 1990 р.». [Електронний архів] // Архів ОУН. Українська інформаційна служба. Лондон, ф. 32, оп. 2, од. зб. 2, од. обл. 1. – Режим доступу: <http://ounuis.info/events/video/item/462-zustrich-z-zenoviiem-krasivskym-v-londoni.html>.
18. «Іван Миколайчук. Тризна» / режисер В. Вітер. – Україна: Кіностудія «Укртелефільм», 1989.
19. «Кам'яний живопис» / режисер Г. Кохан. – Україна: Студія «Київнаукфільм», 1967.
20. «Каральна психіатрія» / режисер Б. Ільчишин; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТзОВ ТРК «Міст ТБ», 2015.
21. «Київські історії». [Дисидентський рух 1960-х – 1980-х рр. в Україні] / режисер і ведучий А. Загоруйко. – Україна: Телеканал «Київ», 2017.
22. «Люди Свободи. Василь Стус». – Україна: Телеканал «UA: Перший»; Укр. ін-т нац. пам'яті; ГДА СБ України; Центр досліджень визвольного руху, 2016.
23. «Люди Свободи. Вячеслав Чорновіл». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Укр. ін-т нац. пам'яті; ГДА СБ України; Центр досліджень визвольного руху, 2016.
24. «Люди Свободи. Йосип Сліпий». – Україна: Телеканал «UA: Перший»; Укр. ін-т нац. пам'яті; ГДА СБ України; Центр досліджень визвольного руху, 2016.
25. «Люди Свободи. Михайло Сорока». – Україна: Телеканал «UA: Перший»; Укр. ін-т нац. пам'яті; ГДА СБ України; Центр досліджень визвольного руху, 2016.
26. «Люди Свободи. Петро Григоренко». – Україна: Телеканал «UA:Перший»; Укр. ін-т нац. пам'яті; ГДА СБ України; Центр досліджень визвольного руху, 2016.
27. «Микола Вінграновський» / режисер П. Марусик. – Україна: Студія «Укркінохроніка», 1993.

28. «Напам'ять: Левко Лук'яненко». Частина 1–2 / Левко Лук'яненко; [б. р.]. – Україна: Телеканал «UA:Перший», 2015.
29. «Наш злочин – спів» / режисер В. Шестопалова. – Україна: Студія «Укркінохроніка», 1991.
30. «Невідома Україна. Нариси нашої історії. Від дисидентства до незалежності». Фільми 106–107 / над фільмами працювали: С. Снежний, Є. Шаботенко, І. Ставицький, В. Розтальний, В. Бровченко, І. Погон, О. Гарань, В. Самошина, А. Ігонін. – Україна: Національна кінематика України; Київнаукфільм, 1993.
31. «Опанас Заливаха. Івано-Франківськ. 14 листопада 1990 року». [Електронний ресурс] / режисер, ведучий, оператор З. Красівський. – Режим доступу: <https://youtube.com/watch?v=-2pPsol0myM>.
32. «Панас Заливаха. Автопортрет» / режисер В. Шестопалова. – Україна: Студія «Укркінохроніка», 1992.
33. «Покинув світ мене» / режисер В. Шестопалова. – Україна: Студія «Укркінохроніка», 1992.
34. «Портрет» / режисер В. Василенко. – Україна: Кіностудія «Укртелефільм», 1990.
35. «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса» / режисер С. Чернілевський. – Україна: Студія «Галичина-фільм», 1992.
36. «Резонансні вбивства. Симоненко» / режисер Б. Ільчишин; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2015.
37. «Резонансні вбивства. Стус» / режисер Б. Ільчишин; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2015.
38. «“Сімдесятники”. [Сергій Параджанов]» / режисер Н. Калантарова. – Україна: Національна телекомпанія України, 2014.
39. «Смолоскип. [Олекса Гірник]» / режисер С. Цимбал. – Україна: Продюсерський центр «Закрита зона», 2007.
40. «Смолоскип. Василь Макух» / режисер О. Рябокрис. – Україна: Національна телекомпанія України, 2015.
41. «Таємна свобода» / режисер С. Лисенко. – Україна: Студія «Контакт», 2011.

42. «Українська Гельсінська спілка: вектор визначено». Фільми 1–2 / режисер С. Потапчук. – Україна: Національна телекомпанія України, 2013.
43. «Український вісник» / режисер Б. Ільчишин; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2016.
44. «Українські дисиденти. Війна з системою» / сценарист І. Чмола; ведучий А. Романіди // Україна: забута історія. – Україна: ТОВ «Телеканал “Мега”», 2013.
45. «Українські шістдесятники. Ціна мистецтва» / режисер Ю. Данкевич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2015.
46. «Усім нам смерть судилася зарання. Пам’яті Алли Горської» / режисер С. Дудка. – Україна: Кіностудія «Укртелефільм», 1991.
47. «Хто вбив Аллу Горську?» / режисер Ю. Данкевич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телеканал ZIK; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2014.
48. «Шістдесятники». Ч. 1–8 / ведучий О. Криштопа // Машина часу. – Україна: ТРК «НБМ», «Експрес-інформ»; «5 канал», 2016.
49. «Шлях до незалежності. Дисиденти» / режисер С. Барич; автор і ведучий В. Кіпіані. – Україна: Телерадіокампанія «Україна»; ТЗОВ ТРК «Міст ТБ», 2016.
50. «Щасливчики 60-х» / режисер Г. Долматовська. – Росія: Кінокомпанія «Мірабель», 2012.

Інтернет-сторінки

1. <http://avr.org.ua/>. – Електронний архів українського визвольного руху.
2. <http://cdvr.org.ua/>. – Центр досліджень визвольного руху.
3. <http://diasporiana.org.ua/>. – Електронна бібліотека «Diasporiana».
4. <http://history.org.ua/uk>. – Інститут історії України Національної академії наук України.

5. <http://incognita.day.kiev.ua/>. – «Україна Incognita».
6. <http://kyivhistorymuseum.org/muzej-shistidesyatnitstva/>. – Музей шістдесятництва.
7. <http://memory.gov.ua/>. – Український інститут національної пам'яті.
8. <http://museum.khpg.org/>. – Віртуальний музей «Дисидентський рух в Україні».
9. <http://ounuis.info/archive.html>. – Архів ОУН. Українська інформаційна служба. Лондон.
10. <http://radiosvoboda.org/>. – Радіо «Свобода».
11. <http://smoloskur.org.ua/>. – Українське незалежне видавництво «Смолоскип».
12. https://uk.wikipedia.org/wiki/Дисидентський_рух_у_СРСР. – Вікіпедія.